

इ.स. १९०७

प्रथम १९०७
१९११

वनवासी फूल

The Hermit Flower

विद्यमान संस्करण

नारायण वामन टिळक

किंमत आठ आणे

वनवासी फूल

११/११/६५

नारायण वामन टिळक

SHRI CHA. PRATAPSIKH
MAHARAJ (THORLE)
NAGAR WACHANALAYA, SATARA.

888812

she gazed upon a world she scarcely knew,
As seeking not to know it; silent, lone,
As grows a flower, thus quietly she grew,
And kept her heart within its root.

पद्य १०८

With Introduction by

The Late Rao Saheb G. W. Kanitkar

काव्य मं. = १८८५
जन्म = १८८५
मृत्यु = १९५५
श्री. ल. ब.

Appreciations by

Mr. Vaman Malhar Joshi, Mr. Balkrishna Anant Bhide
Mr. V. S. Khandekar, Prof. Madhav Trimbak
Patwardhan (Madhav Julian)
and Mr. G. T. Madkholkar.

(Second and Revised Edition)
Supplied by -

DECCAN BOOK-STALL,

दुसरी आवृत्ति

१९१० साली माझ्या वडिलांनीं हें पुस्तक स्वतः छापून काढलें. थोडीं वर्षे आधीं हेंच काव्य 'एका फुलाचा इतिहास' ह्या नांवानें 'कुसुमगुच्छ' ह्या पुस्तकांत प्रसिद्ध झालें होतें. १९१० ची म्हणजे स्वतः कवींनीं सुधारून वाढविलेलीं, वनवासी फूल नावानें प्रसिद्ध केलेली, एका फुलाच्या इतिहासाची दुसरी आवृत्ति. तसें पाहिलें तर ह्या काव्याचा जन्म माझ्याहि जन्माच्या आधींचा आहे.

आज मी नांवाची दुसरी पण खरी खरी तिसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करित आहे. माझे बालमित्र प्रो. पाटणकर ह्यांनीं १९२७ सालीं मला सुचविलें कीं निरनिराळ्या विद्वान टीकाकारांच्या टीकालेखांसह मी ह्या काव्याची एक नवी आवृत्ति काढावी. त्यांच्या सूचनेप्रमाणें मी प्रो. वामन मल्हार जौशी, रा. बाळकृष्ण अनंत भिडे व रा. वि. स. खांडेकर ह्यांना लेख लिहिण्याविषयीं विनंति त्याच वर्षीं केली. व त्यांनींहि मोठ्या प्रेमानें व कळकळीनें माझ्या विनंतीला मान देऊन मला ताबडतोब आपलीं परीक्षणें पाठविलीं. पुस्तक मात्र छपायाचें आज सहा वर्षे तसेंच राहून गेलें. ह्याचें 'अपरिहार्य' कारण म्हणजे माझा आळस. तो झाडून झटकून टाकण्याचें कामीं मला माझे नवीन मित्र प्रो. विष्णु भिकाजी कोलते ह्यांनीं साह्य केल्यानें ही आवृत्ति आतां प्रसिद्ध होत आहे. आतां मला प्रो. माधवराव पटवर्धन व रा. ग. त्र्यं. माडखोलकर ह्या दोन मित्रांचीं परीक्षणें मिळाल्यानें पुस्तकाला अधिकच शोभा आणतां आली. ह्या पांचीहि साहित्य सेवकांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

शान्तिसदन, नाशिक
१५ ऑगस्ट १९३३

देवदत्त नारायण टिळक

प्रकाशक.
देवदत्त नारायण टिळक,
शान्तिसदन, नाशीक,

सोल एजंट
परचुरे, पुराणीक आणि मंडळी.
बुकसंलर्स आणि पब्लिशर्स
मुंबई नं. ४

एका

All Rights Reserved by the Publisher D. N. Tilak
सर्व हक प्रकाशक देवदत्त नारायण टिळक यांचे स्वाधीन.

INTRODUCTION

I HAVE read your new poem वनवासी फूल *The Hermit Flower*—with the greatest pleasure. Being an old friend and a sincere admirer of your art as a singer of sweet songs, I could not refuse to gratify your wish that I should write a few lines by way of preface to your present dainty little poem. As an old veteran hand in the art of versification, you scarcely need any introduction to the readers of our Marathi magazines, such as मासिक मनोरंजन *Monthly Recreation*, काव्यरत्नावली *A Garland of Poetic Jewels*, विविधज्ञानविस्तार—*Diffusion of Sundry Knowledge and* बालबोधमेवा—*Sweets of Instruction for Children*, whose pages bear ample testimony to the fact that you are a born singer.

I happened lately to read in the English magazines some delightful articles in connexion with the centenary of Tennyson. Two of these especially gave me much pleasure and instruction. ¹ While I was reading these articles, which necessarily discussed the merits of English poets, the thought suggested it self to me Whether we have among our present-day

¹ One appeared in the *Nineteenth Century* (August 1909), by an old veteran writer, Mr Frederic Harrison, entitled *The Tennyson Centenary*, and the other, in *The Fortnightly Review*, by the Rev. Henry N. Clark, who is also a very delightful writer, entitled *Tennyson: A Reconsideration and Appreciation*.

Marathi poets such various types of poets as we find among English poets; and, if we have not, whether we are likely to have any in the future. Each English poet seems to have a characteristic of his own. I may cite as instances the divine, myriad-minded and illustrious Shakspeare, the sublime and majestic Milton, the fiery Byron, the ethereal, spiritlike and airy Shelley, the sensuous Keats, the contemplative and meditative Wordsworth, the soft, melodious Tennyson, together with three other Victorian poets—Browning, Swinburne and George Meredith.¹

Macaulay says that, as civilization advances, poetry declines. There is no doubt in my mind that there is some truth in his contention, and he has given some grounds in support of it in his well-known essay on *Milton*. Shakspeare, the greatest of the poets, thus beautifully describes the art in which he excelled:

As imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothings
A local habitation and a name.

In spite of what some ardent lovers and admirers of our own Moropanta contend, I am inclined to think that we have, in our times, been blessed with really good poems, and that we may be justly proud of poets like Mogare, the two Modaka brothers, Chandrashekhara, Lembhe, Ghate, Keshawasuta, your good self and many others, including some poetesses too, whom I do not happen to have the pleasure of knowing personally. Mr Harrison, in his paper on *Tennyson* referred to above, would place in the second rank such poets as those that we happen to possess. Of course, poets standing in the first rank—Walmiki and Wyasa,

¹ The last two of these died only a few months ago.

Homer and Dante, Shakspeare and Milton—are few and far between. These may be regarded as Awata-ras and special creations. Shelley has briefly, but most truly, pictured these in his exquisite ode—*To a Skylark*—thus:

Hidden in the light of thought,

Singing hymns unbidden,

Till the world is wrought

To sympathy with hopes and fears it heeded not.

If it is true—as is universally admitted—that poets are born and not made, it seems as if the matter were entirely in the hands of the gods! One of our sweetest modern warblers sings thus in his beautiful poem कुंनकूजन — *Trilling in a Bower*:

For what reason, pray, should he teach me?

Is it by teaching that a poet comes to be?

No, never! The poet, perfect in his art, is one

Who descends into the world, self-born-

Himself attaining the poetic thrill,

Himself a-humming in the musical realm,

The deft composer of word-creation,

The charmer of the universe—such a one sings like a bird!¹

In that short, but most beautiful, Upanishada, the Katha, at I. ii. 22, the poet-philosopher says:

This spirit (Atman) is not obtainable by expounding
Nor by intellect, nor by much sacred learning.

दिडे

1 ' काय ह्यणुनी शिकवील मला हो तो? । आणि शिकवोनी काय कवी होतो? कदा नोहे! रससिद्ध कवी जो की । स्वयंभू तो अवतरत असे लोकीं ॥ १ ॥
स्वयं काव्यस्फूर्तीस पावणारा । स्वयं नादब्रह्मांत गुंगणारा, ॥
शब्दसृष्टीचा चतुर विधाता तो । जगन्मोहन या खगापरी गातो ! ' ॥ २ ॥

He is obtainable by the one whom He Himself chooses
To him the Spirit (Atman) unveils His form. ¹

It is the well-known doctrine of grace. Should we not say the same of the Atman or Spirit of poetry? I believe that the gods have not been altogether unmerciful or unjust to us. No! In the absence of the greater, let us not despise the smaller blessings which the gods have graciously condescended to grant unto us. If the great masters who possessed in a very high degree the creative power, 'the vision and the faculty divine,' and who created the great epics of the world, like the Ramayana, the Mahabharata, and the Iliad, are denied to us in these latter days, it seems impiety and ingratitude on our part not to be thankful for the few good singers and masters of melody, who have given us, and who do give us, such pieces as the वृन्दा—*Wrinda* i. e., *Krishna's Consort*, शोकावर्त—*The Whirlpool of Grief* घनाभिन्दन—*Greetings to the Clouds*, कविसंदेश—*The Poet's Message*, बापाचे अश्रु—*A Father's Tears*, गंगावर्णना—*The Ganges Extolled*, कुंजकूजन—*Trilling in a Bower*, शोकक्षेम—*Ecstasy of Grief*, प्रणयालेख्य—*A Love-Picture* तुतारी—*The Flute*, मूर्तिकार—*The Sculptor*, मूर्तिभंगन—*Image-Breaking*, to mention only some that just now occur to me. A person with an unbiassed mind, if he only takes the trouble to seek them, will find a large number of really good poems by modern poets. Macaulay truly says that the heart of man is the exclusive province of poetry. Everything passes away and changes except the great features of nature and the heart of man. The office of the art to poetry is to reflect the heart of man and the features of nature.

१ 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो ॥ न मेघया न बहुना श्रुतेन ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' ॥

Excepting the great poet-saints, Dnyaneshwara, Tukarama, Ramadasa and Ekanatha (amongst whom I may also include Mukteshwara and Moropanta), I am inclined to think, like my friend, Professor V. B. Patawardhana¹, that there is a wearisome monotony and want of original thought in the poetical writings of most of our old Marathi poets. Most of what they have written is devotional poetry. In this connexion I cannot but quote the able and learned defence of modern poetry by Mr Balakrishna Ananta Bhide, himself a poet and a great critic (*vide* Preface to *Kawyardhana*). When summing up he says: 'It is not that the treasure of poetic genius has been altogether monopolized by the ancient poets. Some inheritance of it has come to modern poets too. If modern poetry is read with such faith then critics of modern poetry will find that the nature of the poetical productions of the present day is quite different from what they suppose it to be.'²

For the last few days we have been literally inundated with poetry composed specially for the purposes of *Sangita* dramas. Although, occasionally, we do come across some fine pieces, I am inclined to think,³ that upon the whole, the advent of the *Sangita* drama has nearly killed outright the tender and sensitive plant of the true

¹ Mr Patawardhan's essay entitled काव्य आणि काव्योदय Poetry and the Rise of Poetry—though written in the Carlylean style is worth reading.

^२ 'प्रतिभेचे डबोले सर्वस्वीच पुराण कवींनी लांबविले नसून त्यांचा वारसा अर्वाचीन कवींकडे आला आहे अशा भावनेने अर्वाचीन काव्ये वाचण्यांत येतात, तर सांप्रतचे काव्यसृष्टीचे स्वरूप आपण मानितो त्याहून भिन्न आहे असे ह्या अर्वाचीन काव्यदूषकांस आढळून येईल.'

³ With due deference to what was said by Sir Muir-Mackenzie in respect of the history of the English opera in his recent address at the opening ceremony of the Kirloskara Sangita Theatre in Poona.

dramatic art by its discordant, unnatural gesticulations. What says the great Master—the Brad of Avon—in this connexion? In *Hamlet*, in his instructions to the players he says: 'O, it offends me to the soul to hear a robustious periwig-pated fellow tear a passion to tatters, to very rags, to split the ears of the groundlings, who for the most part are capable of nothing but inexplicable dumbshows and noise'. The uncultivated ear of the madding crowd and the unthinking mob seems to be tickled by mere noise and empty show,

Macaulay points out in his essay on *Moore's Life of Lord Byron*, that the poems of Wordsworth, who was the high priest of a worship of which nature was the idol, and whose poems exhibit an exquisite perception of the beauty of the outer world and a passionate love and reverence for that beauty, were not popular, because the feeling which pervades them is too deep for general sympathy, and their style is often too mysterious for general comprehension. The story of the present poem is as simple as it can be.

The poet happens to wander into the forest, where he meets with an exquisite flower, the like of which he had never seen before, neither in the crowded town nor in the country, nor in the sky. Then the flower welcomes him, even as Shakuntala, the heavenly flower grown in the forest-home of Kanwa, welcomed king Dushyanta. It is well known to all lovers of poetry, that inanimate objects do not speak to them like mortals, but express their thoughts in a language known only to the poets. In the present poem you have beautifully described the poet's true function in the first five Sakis. In this connexion I am reminded of the following lines in the exquisite little poem by Shelley entitled *To a Lady with*

a Guitar. It is quite true that the poet, who is the prophet or interpreter of nature, like the guitar,

Knows all, but will not tell.

To those who cannot question well

The spirit that inhabits it;

It talks according to the wit

Of its companions, and no more

Is heard than has been felt before

By those who tempt it to betray

These secrets of an elder day.

What follows is a dialogue between the poet and the flower, the beauty of which is indescribable and can only be appreciated by those who read the lines themselves. The Saki metre you have selected is very simple and popular. It is especially adapted to the pathetic sentiment. The late Krishnashastri Chiplunakara selected this same metre for his rendering of Kalidasa's lyrical poem—*Meghaduta*. And so did Parashuramapanta Tatya Godabole for his rendering of the most pathetic parts of Bhawabhuti's *Uttara-Ramacharitra*. The late lamented Mr. Karandikara, too, used the same metre for his exquisite poem—*प्रणयलेख्य*—A Love-Picture.

I have read a number of your songs, including the present one, and I think that you have a most musical ear. You have a fine sensibility, and your choice of words is most skilful. I may say, without fear of being charged with exaggeration or partiality, that your verse, like that of our friends, Mr. Mogare and Mr. Modaka the junior, alias Madhawanuja, moves easily, and that it is very sweet and tender and artistic. The theme itself is highly poetical. The subject-matter of your song is love. In my opinion your present poem is a charming lyric.

Mr. W. J. Courtney lately pointed out, in connexion with the Tennyson Centenary, that English literature is specially strong on its lyrical side, and the many centuries of its history reveal without break or serious interval a series of poets who have recognized that their first and most important business is to sing. This is especially true in your case. You have written a number of lyrics. I have already said that the heart of man is the exclusive province of poetry. The subjects of love and sorrow absorb a large field of poetry. Shelley notes that 'Our sweetest songs are those that tell of saddest thought,' for we look before and after, and pine for what is not. In his 'In Memoriam,' Tennyson sings,

'T is better to have loved and lost.
Than never to have loved at all.
How true is this !

Poets are given to us in order that they may take us, or rather lift us, up to the realms of the imaginary and the ideal. Weired as we often are with the real and earthly, we often wish that this too, too solid flesh would melt and thaw. Poets create an ideal world for us. A Kalidasa creates Alaka, where there is moonlight every night and where tears are unknown except the tears of joy, and where an ardent lover can send his loving message by a cloud to his beloved. He gives us an ideal heroine in Shakuntala. Bhawabhuti gives us a sweet Indian Juliet in Malati and an ideally chaste and loving wife in Janaki, wedded to an ideally perfect husband like king Ramachandra. Goethe, Germany's Kalidasa, gave us Faust—his masterpiece. The divine Dante of Italy painted for us the ideal world he saw, creating Beatrice. I am tempted to give a lovely passage from Ruskin, 'You know well,' says he, in

Sesame and Lilies, 'the plan of Dante's great poem—that it is a love-poem to his dead lady—a song of praise for watching over his soul; stooping only to pity, never to love, she yet saves him from destruction—saves him from hell. He is going eternally astray in despair. She comes down from heaven to his help, and throughout the ascents of Paradise is his teacher, interpreting for him the most difficult truths, divine and human, and leading him with rebuke from star to star.' "

The story of your flower, I conceive, is somewhat like that of Dante's Beatrice. Yet who knows but that you saw, in the guise of a flower, to quote Wordsworth, 'a spirit yet a woman too!—a phantom of delight, when first she gleamed upon your sight!'

In conclusion, I will say in the words of Mr. B. A. Bhide: 'As there were poets gifted with genius in days gone by, so they exist in these days also. Evidence thereof the present volume itself affords. Genius is not a tangible something that can be put into scales and weighed. It is to be recognized only by an appreciative mind. Therefore, if there be any unfortunate beings with the settled opinion that modern poetry is quite lacking in genius, even the god Brahma cannot convince them to the contrary.'¹

Again, who that has made his acquaintance with the songs of modern poets will not agree with the following? 'Look at the productions of ancient

१ 'जसे पूर्वी प्रतिभावान् कवि होते, तसे ते हल्लीहि आहेत याची साक्ष प्रस्तुत पुस्तकच देत आहे. प्रतिभा हा काहीं तागडीत घालून मोजतां येणारा पदार्थ नाही. तो रसिकानें केवळ अन्तरंगानें ओळखावयाचा आहे. तरी अर्वाचीन कवीत प्रतिभाच नाही अशी ज्या अभागी प्राण्यांनीं आपली ठाम समजूत करून घेतली असेल, त्यांची तद्विरुद्ध खातरी करून देणें ब्रह्मदेवाच्याहि हातून घडणें नाही.'

poets which have appeared in *The Kavyasangraha*—The Treasury of Poetry, in *The Maharashtra Kavi*—The Poets of Maharashtra, in *The Prabhata*—The Morning and in other magazines which strive to recover ancient poets. With the exception of popular poets who can be counted on the fingers of one hand, you will be readily convinced that the others, who have been put in simply to fill up the pages, are quite lacking in spirit and poetic genius. This fact being perfectly evident, how can it please the Goddess of Justice to praise the ancient poets as a whole and to condemn the modern poets as a whole? ' 1

No! Those who on the faith of the promise of Shri Krishna, given in his Divine Song—Bhagawad-gita iv 7, 8—namely, that, when religion decays and sin is rampant, 'He manifests Himself for the preservation of the good and the destruction of the wicked,' firmly believe that there are small heroes in their midst, that God will give them a great hero in the near future and will regenerate the nation—why, I say, should they not also believe that we have got small poets here and now amongst us, and that God will, in due course, also give us again great poets like old Walmiki and Wyasa, Kalidasa and Bhawabhuti, Dhyaneshwara and Ramadasa? I shall say to the doubters, 'O ye of little faith,' the great Rishis, whom you pretend to believe, and yet in your

१ "महाराष्ट्र कवि", "प्रभात", "काव्यसंग्रह", वगैरे प्राचीन कवींचा उद्धार करणाऱ्या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या प्राचीन कवींच्या कृति पाहिल्या तर केवळ एका हाताच्या बोटांवर मोजतां येतील इतक्या लोकप्रसिद्ध कवींना बाजूस ठेविलें तर इतर केवळ पानांच्या भरतीला घेतलेले प्राचीन कवि किती नीरस व प्रतिभाशून्य आहेत हें आपल्या सहज प्रत्ययास येईल. मग असा प्रकार प्रत्यक्ष नजरेपुढें असतांना सरसदा प्राचीनांची स्तुति व सरसदा अर्वाचीनांची निंदा करणें हें न्यायदेवतेला रुचावें तरी कसें ?

INTRODUCTION

xi

heart of hearts do not, have told us, 'One becomes what one believes' (यो यत् श्रद्धः स एव सः).

Before concluding, I should like to tell you what Coleridge says about great poets like Shakspeare: 'No man was ever yet a great poet without being at the same time a profound philosopher, for poetry is the blossom and the fragrancy of human knowledge, human thoughts, human passions, emotions, language.' Shakspeare was 'no mere child of nature. no automaton of genius; no passive vehicle of inspiration, possessed by the spirit; not possessing it; first studied patiently, meditated deeply, understood minutely, till knowledge became habitual and intuitive, wedded itself to his habitual feelings and at length gave birth to that stupendous power by which he stands alone—with-no-equal or second in his own class.'

I devoutly wish and fervently pray that our dear Marathi tongue—to use the language of a critic—'may soon grow into a many-voiced organ,—the voices being beautiful and sweet—and that we may have gifted singers who will be regarded by posterity as proficient in the secrets of its keys.'

Brother, let us possess our souls in patience and sing with the poet :

This fine old world of ours is but a child.
Yet in the go-cart. Patience! give it time.
To learn its limbs; there is a Hand that guides,

G. W. KANITKAR.

POONA,

9 OCTOBER 1909.

पुस्तककर्त्याचे दोन शब्द

माझे रासिकमित्र श्रीयुत काशनाथ रघुनाथ मित्र

मासिक मनोरञ्जनाचे कर्ते, यांनी चार पांच वर्षापूर्वी कुसुमगुच्छ नांवाचा एक लहानसा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत इतर सुन्दर, रसाळ काव्यांबरोबर एका फुलाचा इतिहास हें माझेहि एक सार्धें काव्य छापिलें आहे. प्रस्तुत काव्य ही ह्याच काव्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति आहे. श्रीयुत मित्र ह्यांनी हें काव्य स्वतन्त्र रीतीनें छापून प्रसिद्ध करण्याची मला परवानगी दिली, म्हणून मी त्यांचे उपकार मानितों.

माझ्या विनन्तीला मान देऊन रावसाहेब गोविन्दराव कानिटकर ह्यांनी ह्या काव्याकरितां उपोद्घात लिहिला, हें त्यांचें ऋण माझ्या हातून कसें फिटेल तें फिटो ! मला वाटतें कित्येक व्यक्तींचें ऋणी राहण्यांतच मौज आहे;

त्या व्यक्तींतच मी रावसाहेबांची गणना करून मोकळा होतो.

तसेच माझे मित्र रा० रा० भास्कर नानजी कोतक ह्यांचीहि सदैव एकच इच्छा असते: ती हीच की, माझे कोणतेहि पुस्तक उत्तम प्रकारे छापून निघावे. ह्या इच्छेला अनुसरून हे पुस्तक छापतांना त्यांनी जे श्रम घेतले आहेत, त्यांबद्दल मी त्यांचे मनापासून उपकार मानितो.

शेवटी इझरएलाइट छापखान्याच्या चालकांचेहि मला उपकार मानिले पाहिजेत. ते कां, हे ह्या पुस्तकाच्या सुबक छपाईकडे पाहतांच कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल.

नारायण वामन टिळक

कवि टिळकांनी ह्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति पुण्याच्या इझरएलाइट छापखान्यांत छापली होती. अर्थात प्रस्तुतच्या आवृत्तीला त्या छापखान्याचे गुणदोष लागू नाहीत. ह्या आवृत्तीत टिळकांच्या शुद्धलेखनपद्धतीप्रमाणे अनुस्वार व अनुनासिके ह्यांची मांडणी केलेली आहे. नाही, पेक्षा वगैरे शब्दांवर टिळक अनुस्वार देत नसत.

दे. ना. टि.

वनवासी फूल

साकी,

मनांत किंवा जनांत किंवा वनांत सृष्टिसतीचा ।
मित्र खरा, जो निर्धाच केवळ निष्कामप्रीतीचा, ॥ १ ॥
सदा कौतुका करी तियेच्या बाप जसे कन्येचें, ।
दिसो कशाही, गोड करोनी दात्री रूप तियेचें! ॥ २ ॥
कामरूपिणी सृष्टी ज्याच्यापुढती लाजत नाही, ।
सदा हासते तोंष पावुनी ज्याच्या मधुवचनाही, ॥ ३ ॥
शास्त्रज्ञांच्या, तत्वज्ञांच्या पलीकडे सञ्चार! ।
दिक्कालानें अप्रतिहत तो ज्याचा स्वैरविहार! ॥ ४ ॥
सप्त लोक, वा सप्तशत म्हणा! सारे सांठवलेले ।
अन्तःसृष्टीमधे ज्याच्या! तेथुन उदया आले! ॥ ५ ॥
आजउद्यां हा भेद न ज्याच्या दिव्य विचारोच्चारां! ।
परमेशानें स्वयें निर्मिला सर्वरसांचा थारा! ॥ ६ ॥

जस्रे वसन्ता नवे नवे द्विज तैसे नित्य जयाला
 वाग्देवीचे दूत शब्द हो आतुर सेवायाला! ॥ ७ ॥
 विचारसागर, रम्य कल्पनालहरी उसळति जेथें! ।
 अनर्घ्य, निर्मल वाङ्मुक्तांस्तव मोहक ज्यातें त्यातें! ॥ ८ ॥
 असा एक कवि देही ज्याच्या चैतन्यासह कविता।
 निर्जन रानी सहज एकला पावे फिरतां फिरतां. ॥ ९ ॥

२.

तेथें पाही फूल नवें जें कर्धि न पाहिलें पूर्वी, ।
 वदे कवी, कीं ' धन्य जहाली ह्याच्यायोगें उर्वी! ' ॥ १० ॥
 जनांत किंवा वनांत किंवा नमांत सुमनें सारीं! ।
 पायांखालीं फुलेंच सारीं! कमलें हत्कासारीं! ॥ ११ ॥
 मुलें म्हणा वा फुलें म्हणा! वा नक्षत्रें, मणिराशी! ।
 म्हणा भावना! नांवे योजा जयास रुचती जैशीं. ॥ १२ ॥
 परन्तु कविचीं फुलेंच अवघीं! ह्या अवघ्यांची माला ।
 कविच्या हृदयां रुळे सर्वदा! सदा रञ्जवी त्याला! ॥ १३ ॥
 जिकडे तिकडे फुलें! सुगन्धें विश्व कोन्दुनी-गेलें, ।
 काविरायाला नन्दनवन हें जग अवघें झालें! ॥ १४ ॥
 वन्य फुला त्या बघुनी परि तो वेडावुन कवि गेला, ।
 इतर विषय विसरला पुरा तो क्षणांत तन्मय झाला! ॥ १५ ॥

३.

निझर धरितो ताल, धरितो सूर वंश, पिक गातो ।
 काव्यें कविचीं, उत्साहें बहु केकी नर्तन करितो ! ॥ १६ ॥
 जड इतरांना मुग्ध वाटती पदार्थ, देही ते ते ।
 मित्र बोलके कविचे अवघे परमसुखाचे दाते ! ॥ १७ ॥

वनवासी फूल

३

कोण असा जो दर्शन कवित्ते घडतां हासत नाही ।
बोलत नाही? डोलत नाही? प्रेमें नाचत नाही? ॥ १८ ॥
गाती पक्षी कविगानाचें प्रत्युत्तर मधु देती, ।
वृक्षलैतांची श्रेणी वाणी स्यासह गोड वदे ती, ॥ १९ ॥
जातां जातां झरा कवीला पाहुन कुशल विचारी! ।
कार कशाला? तृणें तशासह रमती दान विचारी! ॥ २० ॥

४.

असो; पाहुनी येतां जशळीं कविला सुम तें बोलै: ।
' या! कविराया! ' क्षणामधें तें घरचें जैसें झालें ॥ २१ ॥
व्याज न जेथें, नसे वक्रता, उपचारांची पीडा! ।
स्वभाव ऐसा विदित जगीं जो ग्राम्य, वन्य वा वेडा! ॥ २२ ॥
दैवी परि हा स्वभाव लाघे देवदयेनें मात्र, ।
नाही जगतीं ह्यासम दुसरें काहीं वन्दनपात्र! ॥ २३ ॥
वन्य सुमें त्या निजस्वभावा अनुसरुनी त्या कवित्ते ।
स्वागत केलें, कळें न हारिलें आपण चित्त तयाचें! ॥ २४ ॥
' आलों, आलों! ' म्हणत कवीश्वर अत्युत्काण्ठित जाय ।
हात पसरुनी, आत्मसंयमीं झाला क्षीणोपाय. ॥ २५ ॥
परन्तु सुम तें तया भासलें दचकुन सरलें दूरी, ।
मनीं खोंचला कीं ऐसें तें रसिकवरां धिक्कारी. ॥ २६ ॥
पुन्हा म्हणें, कीं ' स्वागत केलें किती आदरें माझें, ।
सुशील सुम हें; परि माझें मज वर्तन मुळीं न साजे! ॥ २७ ॥
प्रथमदर्शनीं हात पसरुनी धावत पुढती गेलों! ।
फुला तुझा नच दोष; भीच रे पुरता वेडा झालों! ' ॥ २८ ॥
दोषांचेही गुण करणारें प्रेम, तयाचा भेला ।
कवि तो कोठुन दोषायाला प्रियकर वन्य फुलाला! ॥ २९ ॥

जाता तेथुन तसाचें परतुन अरसिक जारि तो होता, ।
 परि त्या रसिका कोठुने कळणें मानखण्डना आतां! ॥ ३० ॥
 उलट तयाचा प्रेमा वाढे अनल जसा अनिलाने ।
 अधिक तयाला जेवळ ओढिलें सुमने धिक्काराने! ॥ ३१ ॥

९.

पुन्हा पुष्प ते हासुन वदले, 'बसा, दुखनी बोला, ।
 योग्य न शिवणें जगदीशाला अपित झालें त्याला; ॥ ३२ ॥
 दो दिवसांचें जीवित माझे दिधलें मीं परमेशा, ।
 ध्यावें त्याला आहे तोंवर, अन्य नसे मज आशा ॥ ३३ ॥
 मला समजलें रसज्ञ आपण मित्र फुलांचें लोकीं, ।
 ह्यास्तव अणुलें स्वागत केलें, श्रम अपणा दिधले कीं; ॥ ३४ ॥
 कवीश आपण, ओळखिलें कीं भक्तिरसाचें सिन्धू ।
 वनवासी मी ध्या मज दीना दोन चार तरि बिन्दू! ॥ ३५ ॥
 बसा घडीभर परमात्म्याला आपण दोघे गाऊ, ।
 भक्तिरसाचें अनुपम, रुचिकर, बलकर भोजन सेवू! ॥ ३६ ॥
 ह्याहुन दुसऱ्या आतिथ्याची नको कल्पना येथें, ।
 मान्य करुन ध्या कृपा करोनी ह्या दीना साधे तें! ॥ ३७ ॥

६.

प्रेमोर्मी मधु असंख्य, मृदु, मृदु कविच्या हृदयीं उठली, ।
 नयनीं, मालीं, अधरीं येउन हळूच त्या आदळती! ॥ ३८ ॥
 प्रेमयोगनिद्रेच्या घेई क्षणैक तो उपभोगा, ।
 दचकुनि किञ्चित पुन्हा जहाल स्वयें कवीश्वर जामा! ॥ ३९ ॥
 हासुन बोले त्या सुमनाला, 'पवित्र जगें तूं साचें! ।
 वैराग्याचें निधाम दिसशी मजला भक्तिरसाचें! ॥ ४० ॥

वनधासी फूल

५

परन्तु जातें वनांत तव हें यौवन मित्रा वायां, ।
 ज्ञाते म्हणती जन साधन हो पुरुषार्था साधया ॥ ४१ ॥
 निर्जन रानीं जेथें न दिसे एक सख्या फुलझाड ।
 उच्च शाळ्मली. देवदारु, वट, पिंपळ दिसती ताड ! ॥ ४२ ॥
 तुझ्याभोंवती क्षुद्र वनस्पति माजुन तुज नाहीसें ।
 करावयाला झटती गगनीं नक्षत्रा घन जैसे ॥ ४३ ॥
 कधीं न येथें आला वाटे भ्रमर फुलांचा भोक्ता, ।
 मजविण इतर न तुला भेटला दिसे गुणांचा ज्ञाता ! ॥ ४४ ॥
 तूं येथें हें कुणा म ठावें, नाही तर भ्रमरांच्या ।
 झुंडी येत्या धावत कविंच्या स्वर्गांतुन रसिकांच्या ! ॥ ४५ ॥
 सर्व अप्सरा ! किन्नर सारे धावुन येथें येते ! ।
 सख्या फुला, तुजमुळें हाच रे दुसरा स्वर्ग करीते ! ॥ ४६ ॥
 कोमलता ही, रङ्ग तुझा हा, हास्य तुझे हें नामी, ।
 सौरभ तव हा, पुरे! मजसवें चल सख्या आरामी! ' ॥ ४७ ॥

७.

‘ उद्यानीं मम नाश निश्चये! ’ म्हणे कवीला फूल ।
 ‘ वयें तरुण तूं परी अनुभवें दिसशी अजाण मूल! ’ ॥ ४८ ॥
 वन्य पुष्प तें निस्पृह पुरतें जगास सोडुन बसलें! ।
 नवल कशाचें त्या मान्याला अवमानुन जरि बोलें? ॥ ४९ ॥
 ‘आपण ’सुचवी प्रथमदर्शना, ‘ तुम्ही’ परिचयालागीं, ।
 ‘तूं’ सुचवीतें दोघें झालीं पूर्णपणें अनुरागीं! ॥ ५० ॥
 कळो फुलालां न कळो अथवा तथापि हा क्रम साचा ।
 ओळखुनी, कविहृदय घे नवा अनुभव उल्लासाचा ॥ ५१ ॥
 पुन्हा म्हणे सुम, ‘ सारा स्वार्थी मर्त्यलोक हा आहे, ।
 दर्शन राहो दूरच, ह्याचें नांव न मजला साहे! ॥ ५२ ॥

थर थर थर थर पंख कांपती, उरले नाही भ्रान, ।
 पुष्पीं रत मधुपास भासते पुष्पच पञ्चप्राण! ॥ ९३ ॥
 स्वार्थाचे हे अवघे चाळे! अमुची वेडी जात! ।
 भ्रमराचें मज नको पहाया मुख सान्या जन्मांत! ॥ ९४ ॥
 ज्या ज्या सुमनीं रमेल तें तें तितक्यापुरतें त्याचा ।
 जीवच! परि हें प्रेम न; सगळा लोभ नवीन रसाचा! ॥ ९५ ॥
 नित्य करावें पुढें पुढें मधु गाणें गावें, न्यावें ।
 लुटून सुरसा, परी शैवटीं ओळख विसरून जावें, ॥ ९६ ॥
 कोण अंशांच्या पाशामध्ये पडेल सांग शहाणें? ।
 योगी म्हणती ह्यास्तव, कीं “ सुख दूर वनांत रहाणें.” ॥ ९७ ॥
 भ्रमर एकलां मात्र नाचि नच, परि जग सारें नाचि; ।
 निश्चय झाला मम, कीं जगतीं निवास ही हानीच! ॥ ९८ ॥
 फळें तोंवरी द्विजरायाचें गायन चाले वृक्षीं, ।
 सरतां तीं परि, परके होती वृक्ष आणखी पक्षी! ॥ ९९ ॥
 कार्य साधितो तोंवर मिळती आशीर्वाद घनाला, ।
 थोडा चुकतां शिव्याशाप मग नकोनकोसे त्याला! ॥ १०० ॥
 “ शितें तोंवरी मुतें भोंवतीं ” म्हण ही साधी भारी, ।
 परि अनुभूती सकल बुधांची हीत ओतिली सारी! ॥ १०१ ॥
 जगीं चहुंकडे स्वार्थ, नीचता, मूर्खपणा, अभिमान! ।
 हार म्हणोना सापासाठीं कोण पुढें करि मान? ॥ १०२ ॥

८.

‘ उषा आणि मी परस्परांना बघतां सस्मित होतो, ।
 ह्या प्रेमाचा अनुभव जगतीं कोठुन दुसरा हो तो! ॥ १०३ ॥
 दर्शन माझे हाच लाभ तिज्ज, तद्दर्शन मज लाभ;
 कधि न ठाडका स्वार्थे केला आमुचा चित्तक्षोभ. ॥ १०४ ॥

वनवासी नगर बाधनालय सतास

सप्तम पाठजीकृत

कोठें दिनकर, दिन कुसुम मी कोठें, तारि कुरवाळी।
 सर्व उग्रता सोडुन मजला कन्येसम सांभाळी ॥ ६५ ॥
 दिशादिशांना सौरभ माझा वाहुन वारा नेतो, ।
 नको नको मी म्हणतां कुतुबे यश माझे पसरितो! ॥ ६६ ॥
 सुधीही हिममिषे मनोहर नव मोत्यांची जाळी ।
 घाली मंत्रवर! सजवी मजला! माय तशी प्रतिपाळी! ॥ ६७ ॥
 सोडुन असले मित्र निधी हे निष्कामप्रेमाचे ।
 धूळ जगाची माथां घेणें कोण म्हणें कामाचें? ॥ ६८ ॥
 गायन ऐकुन तुझे वाटलें ज्ञाता तूंकविराज, ।
 परीं जगासम तूही मोहित मोहक समजे आज! ॥ ६९ ॥
 सुन्दर विषफल दिसे वरोनी जग हें केवळ तैसें ।
 तुज विषकृमिलां पीयूषाचें निधान फल हें मासें! ॥ ७० ॥
 जा ! जा ! जा ! जा ! जा रम जगती उद्यानीं वा सदनीं! ।
 बुद्धिभेद मम करू नको रे असल्या मोहक वचनीं! ॥ ७१ ॥

९.

विस्मित होउन उगाच कवि तो फुलाकडे त्या पाही, ।
 जेथें प्रिती, तेथें आशा, क्षमा सर्वदा राही. ॥ ७२ ॥
 काल जन्मल्या ह्या पुष्पाला अनुभव काय जगाचा? ।
 आयाकिलें तें खरें समजुनी बोले असली वाचा. ॥ ७३ ॥
 रागावांचुन संभव कोठुन वैराग्याचा झाला. ।
 काय उपजतां जग हें वाईट दिसलें ह्या पुष्पाला? ॥ ७४ ॥
 नैसर्गिक ही बुद्धी असली कुठेंच जगती नाही, ।
 स्वर्ग जगाला गणिती बाळें मानुष इतरे पाही! ॥ ७५ ॥
 अनुभव ह्या सुमनानें कथिले पुष्कळ, परि ते सारे ।
 इतरांचे; नच याचे, हें तों अनुभवहीन विचारां ॥ ७६ ॥

दीर्घद्वेषी या सृष्टिचा कोण असा आराती ।

यास भेटला अपकारप्रिया अरसिक! निर्दय! कुमती! ॥ ७७ ॥

प्रश्न असे निजमना विचारी, परन्तु नच पुष्पाला; ।

कोमल फुल तें प्रत्याघाता योग्य न, ठाडक त्याला. ॥ ७८ ॥

मानसशास्त्री पूर्णविशारद सहज कवीची जाती ।

कुसुमांवरती तशांत त्याची अमोघ, विमल प्रीती. ॥ ७९ ॥

१०.

सस्मित होउन पुनरपि बोलें मञ्जुल वचनीं सूरी, ।

त्या सुमनाचें कठिण सर्वथा रुसलेलें मन हारी! ॥ ८० ॥

न लगे व्हाया बुद्धिभेद, हा पुरवे येथुन गेला! ।

म्हणे पुष्पमन, तेंच भुकेलें तद्वच ऐकायाला! ॥ ८१ ॥

नको नको त्रासून म्हणावें परन्तु ध्यावें द्यावें! ।

हें प्रेमाचें लक्षण नाही कुणा प्रेमला ठावें! ॥ ८२ ॥

म्हणा कवीला जा येथोनी, हांकलून द्या पाहूं! ।

करा प्रतिज्ञा तद्वचनाना होउन बहिरे राहूं! ॥ ८३ ॥

तरी तयाच्या वाणीसाठीं केवळ वेडे व्हाल! ।

बघाल नच मुख ज्याचें त्याच्या खुशाल मार्गें जाल! ॥ ८४ ॥

प्रभाव ऐसा कावेवाणीचा! तेथें फूल बिचारे! ।

काय करिल तें? ऐकुन घेई कविचें भाषण सारें! ॥ ८५ ॥

११.

म्हणे कवी, ' तूं, माही होइन विशार्णिके दिवशीं, ।

निवास येथिल विवास केवळ सुमना तुजशी मजशी! ॥ ८६ ॥

तथापि जगता परकें व्हावें, जाउन दूर रहावें, ।

ह्या शीलाला कसे कळेंना सज्जनशील गणावें! ॥ ८७ ॥

वनवासी फूल

९

भ्याडपणाचा स्वार्थाचा वा परमावधि हा होय !
 अशा नराचा मृताहुनही मृत झालेला काय ! ॥ ८८ ॥
 क्षणभङ्गुर वय, त्यांत फुला हे यौवन दो निमिषांचें, ।
 एकवार तनु वाळुन जातां धरेंस ओझें हींचें. ॥ ८९ ॥
 वृक्षलतादिक परोपकारास्तव येती जन्माला, ।
 नद्या वहाती, अम्बुद गळती सुख द्याया लोकाला, ॥ ९० ॥
 कृतघ्न हे जग, जें तें स्वार्थी, ह्यांत न शङ्का काही; ।
 परन्तु तेणें प्रीतिकरांची प्रीती सरली नाही. ॥ ९१ ॥
 ताडन, घर्षण, आग्निनिवेशन ह्यांना स्वर्ण न भ्यालें, ।
 परन्तु यांहीं तेज तयाचें जगांत मान्य जहालें; ॥ ९२ ॥
 जों जों होई छिन्न छिन्न तों मधुर मधुर हो ऊस, ।
 शिव्याशापही साहुन जगती फलद करी पाऊस, ॥ ९३ ॥
 शरीर झिजवुन चंदन देतो परदेहाला शान्ती, ।
 स्वयें सोसुनी ताप तरुत्तम दे इतरा विश्रान्ती, ॥ ९४ ॥
 कधिं दगडांच्या, कधिं काष्ठाच्या, कधिं शस्त्राच्या मारा ! ।
 सोसुन तरुवर देई इतरा अपुल्या मधुफलभारा ! ॥ ९५ ॥
 फार कशाला ! अन्यहितास्तव खाडें खाडें होतां ।
 निजदेहाचीं तीच धन्यता वाटे तरुच्या चित्ता ! ॥ ९६ ॥
 तीं खाडें जीर अग्निंत गेली तरी तयाला काय ! ।
 “ शीत निवारीं परक्याचें हा धन्य ” म्हणेंतरु “ काय ” ॥ ९७ ॥
 भूगर्भस्थित हीस्क सोडुन निवास बाहिर यावा, ।
 स्वार्थिजनाच्या करांत जावा, शाणोल्लीढाहि व्हावा, ॥ ९८ ॥
 कधीं कुधींच्या, कधीं सुधींच्या हातामध्यें यावा, ।
 परन्तु त्याला नित्य घडावी जगामधे जनसेवा, ॥ ९९ ॥

ह्याविण त्याच्या त्या कान्तीचा हेतु न दुसरा कांहीं; ।
परमेशाचा नियम हा असा अभेद्य विश्वीं पाहीं. ' ॥ १०० ॥

१२.

' तुझी प्रियसखी उषा तियेला विचार पुष्पा जा जा! ।
परोपकार सोडुन करिल्ये अन्य कोणत्या काजा; ॥ १०१ ॥
तुझ्याकडे लीं मात्र पाहुनी हसते, तुज हांसविते, ।
असें न; जगतं उद्धोधेत तीं करिते प्रसन्न करिते! ॥ १०२ ॥
दिनकर सुमना तुझाच केवळ नाही, परि जगताचा; ।
तुला न ठावे वियोग पळभर नाहि जगाचा त्याचा! ॥ १०३ ॥
नित्य सेवितो जगास तेणें विसरुन तत्कार्याला ।
किती वन्दिती! किती भानिती जगदीश्वरही त्याला! ॥ १०४ ॥
स्तुत्य खरी निष्कासप्रती अनिलाची तुजवरती, ।
परन्तु वांटेकरांणी हीची सुमना अवघी जगती! ॥ १०५ ॥
जननी सृष्टी तुझी न केवळ, अमुची परि सर्वाची! ।
जगास सोडुन बसली नाही ह्यांत मती एकाची! ॥ १०६ ॥
तुला सांगतो, प्रिया प्रसूना! म्हणशी तूं जी भक्ती, ।
भक्ति न ती रे! परि परमेशीं स्वार्थास्तव आसक्ती! ॥ १०७ ॥
जगदीशाच्या निन्दुन कृतिला स्तोत्रें त्याला गावीं ।
निर्दय होउन त्या संदयांची पदवी जवळ करावी! ॥ १०८ ॥
कोण म्हणे ही भक्ती? किंवा उपासना ही कसली! ।
जगञ्चालका कशी आवडे मती जगावर रुसली! ॥ १०९ ॥
चल जगतीं तूं, रम उद्यानीं, भिऊं नको जगताला, ।
सेव जनाला, तेणें होशिल मान्य फुला देवाला. ' ॥ ११० ॥

१३.

' तुला पाहुनी स्मरुनी विरही विरहिणीच्या गालाल ।
तुझेंच सुमना घेईल चुम्बन! नको विचारूं त्याला! ॥ १११ ॥

ऐकूनियां तें सखी तयाची होईल वश कोपातें, ।
 तोडिल तुजला, वाहिल वेणीकालसर्पिणीला तें ॥ ११२ ॥
 भिऊं नको! ती नागिणही तुज सुमन वश होईल! ।
 भूषणसम तुज नित्य आपुल्या फणवरी वाहिल! ॥ ११३ ॥
 तूं न जाणशिल तुझ्यामुळें तिज नवीन आली शोभा,
 जपेल ती तुज परन्तु लोभी जैसा अलभ्य लाभाला ॥ ११४ ॥
 तुझ्याभोंवती नर्तन करुनी स्तवितिल तुज अलि कुसुमा! ।
 परिवार्धित ते करितिल तव ही अनुपम अभिनव सुषमा ॥ ११५ ॥
 गुञ्जारव करितांल कवी तो सूर धरुन गातील!
 रसाळ, सुन्दर, नवान काव्यें रसिक जना देतील ॥ ११६ ॥
 पुष्पशरासन इतरा सोडुन धरील तुजला हातीं, ।
 विराक्तिला तो जिंकुन राज्यां स्थापिल मधु अनुरक्ती! ॥ ११७ ॥
 नवकुसुमासम अङ्गकान्तिनें, परि हृदयानें हीन! ।
 जिच्या अनुनयीं कुणी जहाला पुरुषमणी अति दीन, ॥ ११८ ॥
 हताश होउन तुला फुला तो तिच्याकडे धाडील, ।
 विश्वासें, कां तूंच शेवटीं विजयश्री वरिशील! ॥ ११९ ॥
 फुला, खरोखर तव सहावासें हृदय तिला येईल ।
 प्रेमल, कोमल, निर्मल, धरितें पूर्णपणें तव शील! ॥ १२० ॥
 प्रियास देइल नवें हृदय तें परत तुला देतां ती, ।
 लहान नाही सख्या फुला ह्या परोपकृतिची महती. ' ॥ १२१ ॥

१४.

' जन्मभूमिच्या विभवरक्षणीं अर्पितदेह सदाचा, ।
 तुला अर्पुनी करितिल कोणी मान अशा वीराचा. ॥ १२२ ॥
 क्षतें तनूवर धरी भूषणें, दिसतो बहु विकराल, ।
 तुझ्यापुढें परि तुजसम होइल तोच विपक्षा काल! ' ॥ १२३ ॥

१९.

' नेउन तूजला कुणी दुःखिता देतिल कुसुमवरा रे, ।
 कीं सध्वासें तुझ्यां हरावें दुःख तयाचें सारें ॥ १२४ ॥
 बालरवीर्चीं किरणें जैशीं तमास करिती दूरी, ।
 सहजास्मित तव तशीच त्याची हरील चिन्ता सारी ॥ १२५ ॥
 अश्रू म्हणजे शोकतरुचीं फुलें, फुला तुज बघतां ।
 लाजुन जागीं थबकतील रेंवेगें पडतां पडतां! ॥ १२६ ॥
 विलाप करितां मधेच जननी फुला तुला पाहोनी ।
 " मूल फूल मम " म्हणेल " अक्षय देवाच्या उद्यानीं! " ॥ १२७ ॥
 तूं शोकाचें भञ्जन कुसुमा! रञ्जन मूर्त मनाचें! ।
 तूं मोहाचें अञ्जन सुमना! व्यञ्जन आनन्दाचें! ॥ १२८ ॥
 सोड! सोड वनवास! चल मडे लोकीं! हर शोकाला! ।
 फुला, खरोखर होशेल सौख्यद लाभ सख्या लोकाला! ' ॥ १२९ ॥

१६.

' पाण्डित करिती अखण्डितपणें मण्डित वाक्संसारा, ।
 फुला, चल मडे! कर कर आधीं त्यांच्या श्रमपरिहारा ॥ १३० ॥
 फुला तुझ्यासम काव्यरूतीं कविना देइ न कोणा, ।
 न मीं गायिलीं इतरा कवणां जितकीं फुलांस गाणीं! ॥ १३१ ॥
 प्रेमल, सात्विक, पवित्र जितुकें त्यांचें सूचक फूल! ।
 मधुर! मधुरतर! असें न कोठें फुलांवांचुनी शील! ॥ १३२ ॥
 फुला, शारदा निजविणेचा सूर लावुनी म्हणते,
 " गा! गा! कविनो, " कवी करीती तुझी प्रतीक्षा नुसते! ॥ १३३ ॥
 अत्युक्ती ही नाही नाही! खरेंच तुजला कथितों ।
 इकडे बघतों फुलें पुढें मी! इकडे काव्यें गातों! ' ॥ १३४ ॥

वनवासी फूल

१३

१७

‘ साधूजनाची पूजा करितां प्रथम फुलांचा मान ।
 साधुसङ्गती तरि महतीची चल पुष्पा तूं मान! ॥ १३५ ॥
 सजनसङ्गापुढें तुक्याला इतर सुखाची भुक्ती ।
 तुच्छ वाटली, फार कशाला “ न लगे ” बोलें “ मुक्ती! ” ॥ १३६ ॥
 चिन्तामणिची, कल्पतरूची, कामदुधेची महती ।
 नाही नाही साधुसङ्गतीपुढें! महात्मै वदती. ॥ १३७ ॥
 मुधा मुधा तोलणें जीसत्रें सत्सङ्गति हीं ऐशीं ।
 वनीं निर्जनीं पद्मसुखाची दात्री मिळेल कैशी? ॥ १३८ ॥
 तुला नेउनी वहातील रे साधुजनाच्या चरणीं ।
 वेडल परि तो करांत तेव्हां होउं नको अभिमान! ॥ १३९ ॥

१८.

‘ फुलां, असे तव होतिल लोकीं सदुपयोग वा ज्ञाना, ।
 साधिशील तूं येउन जन्मा थोर थोर कार्याना ॥ १४० ॥
 दैव तुझें परि खोटें! कीं तूं रानीं जन्मा येशी, ।
 कधिं न जाणशी इतरा सोडुन तूं अपुल्या मायेशी ॥ १४१ ॥
 फुल्ल्यापासुन दिशादिशांना वाहुन तव यश नेई ।
 वायु, परी वा फुला अजोनी उपमोक्ता तुज नाही ॥ १४२ ॥
 स्यन्दमान तव मरन्द हृदयीं तुझिया वाळुन जाय ।
 सुरूपसौरभ दिक्कालार्पित! जन्म मोघ तव हाय! ॥ १४३ ॥
 प्रकाशदृष्टी, चन्द्रकुमुदिनी, मेघधरा, तरुवेली ।
 शोभतील कां ? नांदतील कां जरी निराळीं झालीं ॥ १४४ ॥
 तसेंच अपुलें जन्म आणखी सुमना जग तूं मान, ।
 चल मजसङ्गें! दे दे सोडुन आग्रह हें अज्ञान! ॥ १४५ ॥

परिसुनि वच हें पुष्प हासुनी वदलें, ' बा कविराया, ।
 ही माझी स्थिति पाहुन वरिशी शोक कशाला वायां? ॥ १४६ ॥
 निवास माझा जनांत होता कारण अपकारांला! ।
 थोडेसे मी तुला सांगत्यें, मोजे बंधू दे त्यांला! ॥ १४७ ॥
 मदीय गन्धें व्यापारांना असते जन विस्मरले, ।
 अनाघ्रात मम शरीर मग हें कोठुन असतें उरलें? ॥ १४८ ॥
 विमल, दिव्य, मधु सुमनें जितकीं त्यांचा रस शोषावा ।
 याविण ज्यांना निजजन्माचा अन्य हेतू नच ठावा! ॥ १४९ ॥
 माझ्या मोहें त्या भ्रमरांच्या कुळांत भाण्डण होतें, ।
 इतिहसजां ठाउक आहे काय काय तें करितें! ॥ १५० ॥
 माझ्या छन्दें फलद तरुंची कारिता माळि उपेक्षा, ।
 मीच रहावें गिरिकन्दरिं हें मज रुचतें त्यापेक्षा! ॥ १५१ ॥
 कोणा ठाउक सर्प भयङ्कर वेष्टुन मजला बसता, ।
 उद्याना मम सहज आणिता मृत्युमुखाची समता! ॥ १५२ ॥
 विकास माझा पुरा न झाला, तोंच कुणीं अधिरानें ।
 नेलें असतें मला खुडोनी लीलेनें अदयानें. ॥ १५३ ॥
 वृद्ध ब्राम्हण किंवा कोणी मजला घेउन जाता, ।
 एक एक दळ माझें तोडुन देवार्चन साधीता! ॥ १५४ ॥
 मम सौन्दर्या पाहुन मजला बुद्धिपुरस्सर नेते, ।
 प्रेतासङ्गें पुरिते मजला किंवा दग्ध करिते! ॥ १५५ ॥
 कुणी नेउनी मला वहाता कोणाच्या हृदयाला ।
 गाढालिङ्गनसमयीं येता विनाश मम देहाला, ॥ १५६ ॥
 किंवा तर्फी इतर फुलांसह मजही नेउन रचितीं ।
 जशी त्यांचीं तशाचि होती मम जन्मची माती! ॥ १५७ ॥

विरहताप शमवाया अपुला मजला हृदयीं धरिती ।
 कुर्णी तरी, तनु त्या हृदयासह माझी वाळुन जाती. ॥ १५८ ॥
 किंवा होता स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमकलहिं मम अन्त, ।
 येथे रानी उगा न जन्मा मजला घालि अनन्त! ॥ १५९ ॥

२०.

‘ फार कशाला? तुझ्याच हातीं जरि मी येउन पडतें, ।
 कोमुन जातां तरी मला तूं फेंकुन दिधलें असतें; ॥ १६० ॥
 म्हणशिल नाही, देशिल वचनें, देशिल शम्भर आणा! ।
 अनुभव परि हा आजवरी ये बहुधा सर्व फुलांना! ॥ १६१ ॥
 विचार तैसा उच्चारांचा प्रवाह कोठें वाहे? ।
 उच्चारांसम आचारांची श्रेणी कोठें आहे? ॥ १६२ ॥
 मनांत भलतें, जनांत भलतें हा तुमचा व्यवहार! ।
 कापड्याचा सागर म्हणजे हा तुमचा संसार! ॥ १६३ ॥
 प्रफुल्ल अथवा म्लान सारखें प्रिय मी जगदात्म्याला! ।
 येथे राहिन कसें तरी मी सेविन नित्य तयाला. ॥ १६४ ॥

२०.

‘ सुख सुख म्हणती परन्तु नाही सुख मनुजांना ठावें; ।
 व्यर्थ मृगजळामार्गे तृषितीं त्यांनीं नित्य फिरावें! ॥ १६५ ॥
 काय सुखाची व्याख्या करिशीं सर्व जगा सामान्य ।
 क्षार जला त्याजि मानव त्यांतच मीन म्हणे मी धन्य! ॥ १६६ ॥
 वनांत मीं हें तुला वाटतें मम मोठें दुदैव, ।
 परन्तु हें मम सुख, सार्थकता, हेंच मदीय अहेव! ॥ १६७ ॥
 व्यर्थ कल्पना कविराया तूं सोडुन असल्या देई; ।
 वनांत अथवा जनांत दैवीं असेल तें तें होई! ॥ १६८ ॥

२२.

हासुन बोलै कवी, ' तरी चल करील दैव हवें तें, ।
 उगाच चिन्ता भलत्यासल्ल्या कां तव चित्त करीतें? ॥ १६९ ॥
 अनुभव नाही तुला कशाचा, असम्बद्ध तव वाणी, ।
 खरें सांग तुज वैराग्याची दीक्षा दिधली कोणी? ॥ १७० ॥
 जगांत आम्ही सदा रहातो, अमुची वचनें खोटीं ।
 एकाकीं तू बाळ कालचें ! ज्ञप्ति तुझी परि मोठी! ॥ १७१ ॥
 शुद्ध सुखाची आशा खोटी, नच तें जनि वा विजनीं, ।
 फोल तुझे हे बोल जा पहा गुरुला अपुल्या पुसुनीं! ॥ १७२ ॥
 तृषेवांचुनी पाणीं नाही क्षुषेवांचुनी अन्न, ।
 ऊष्यावांचुन चन्दन नाही उपयोगार्ह! कदा न ॥ १७३ ॥
 ध्वान्तावांचुन सूर्याचाही प्रकाश विश्वीं नाही, ।
 दुःखांचुन नको सुखाची, व्यर्थ कल्पना पाही! ॥ १७४ ॥

२३.

' क्षुधा, वृषा, शीतोष्ण उपाधी जनीं रहा वा रानीं ।
 चुकले नाहित कधीं कुणाला; दुःख सौख्य वा मानीं! ॥ १७५ ॥
 अखण्ड निद्रित राहुन यांना चुकवावें ही मुक्ती! ।
 म्हणोत कोणी; फुला मृती ही! नहे मुक्ती! भुक्ती! ॥ १७६ ॥
 तुला सांगतो ज्यांस सङ्कटें म्हणती त्या बघ ऊर्मी ।
 भव-सिन्धूच्या! पोहणार मीं! मजला दिसती नामी! ॥ १७७ ॥
 विजयनाम जो दुर्ग तयाचा किंवा हा सोपान! ।
 मला आवडे चढाविया हा! कुणी म्हणो सोपा न! ॥ १७८ ॥
 मनोवृत्तिच्या पायावरती रचिलेला हा दुर्ग, ।
 याच्या शिखरी विराजमाना हाकेवरती स्वर्गा! ॥ १७९ ॥

चल मजसङ्गे ! जाऊं तेथें ! म्हणशिलमग 'हें काय ! ।
उलटे हितकर, सुखकर, सुन्दर, दिसती सर्व अपाय ! ॥ १८० ॥
सुख येथें नच, सुख तेथें नच, सुखदुःखाचे कर्ते ।
आपण ! सुमना, परमेशाच्या पूर्ण कृपेचे भोक्ते ! ॥ १८१ ॥

२४.

'अनुरागाचा सुन्दर तरुवर दुःखकर्दमां रुझतो ! ।
अश्रुजलाच्या सारणिमाजी फोंफावत तो जातो ! ॥ १८२ ॥
परि तो फर्दम, किंवा जल तें, आणी पुष्पफळें तीं ।
तया तरूचीं कोठें हरितीं कल्पतरूचीं मळती ? ॥ १८३ ॥
बनभूमाविर जगे न तरु हा जनभूमाविर जगतो, ।
विभूतिनें निज संसाराला सार जगाचें करितो ! ॥ १८४ ॥
छायेखालीं ह्याच्या वसतां जग हें सुखमय सारें ! ।
दुःखाचा लव न दिसे कोठें ! सारे रम्य पसारें ! ॥ १८५ ॥
ह्या वृक्षाच्या शाखेमध्यें तुला निवेशित करितों, ।
चल ये पाहूं ! ' म्हणून अपुले हात कवी पसरी तो. ॥ १८६ ॥

२५.

दिसोदिसेना अशा रीतिनें किञ्चित् निजशिर चळवी, ।
हो नाही हें नच कळवी, सुम परि सन्देहा कळवी; ॥ १८७ ॥
स्थिती मनाची जाणुन त्याची थोडेसा रागानें ।
म्हणे कवी 'मज ओळखिलें नच तुझिया मुग्ध मनानें, ॥ १८८ ॥
काम निराळा, प्रेम निराळें, सदैव वाटे ज्यातें, ।
कधीं कल्पिलें नसे जयानें विषामृताचें नातें, ॥ १८९ ॥
प्रफुल्ल अथवा विशीर्ण असला मेद जयाचा गेला, ।
प्रेम आणखी सुन्दरता हीं एक सदाची ज्याला ! ॥ १९० ॥

प्रेम विरमलें, कर्मा जहालें, मळलें, हरवुन गेलें, ।
 म्हणणारे ते अजाण सारे मते जयाच्या टरलें, ॥ १९१ ॥
 असा जरी तुज रसिक जगों ह्या पहावयाचा झाला, ।
 तरी फुला, तू भेट येउनी असेन तेथें मजला ! ॥ १९२ ॥
 पुन्हा सांगतो जीवन आणी प्रेम भिन्न नच, एक ! ।
 प्रेमहीनता मृति! केवळ तो स्वार्थाचा अतिरेक ! ॥ १९३ ॥
 प्रेमासाठीं सुखा विसरणें हीच सुखाची पूर्ती ! ।
 प्रेमासाठीं देहविसर्जन हीच खरोखर मुक्ती. ॥ १९४ ॥
 प्रेम मुक्तिसुख! परमेश्वर हा! स्वर्ग हाच! ये पाहू! ।
 प्रेमरूप ये होऊ आपण देवासन्निध राहू! ॥ १९५ ॥
 प्रेमनाम जगदीश फुला रे काय धाणखी सांगू? ।
 पुरे करी वनवास! ह्याहुनी काय दुजे मी मागू? ॥ १९६ ॥

२६.

म्हणे फूल तें ' प्रेम कशाचें! उन्मद हा भयकारी! ।
 मला दुर्बला भिववी वाणी तुझी कवोशा सारी! ॥ १९७ ॥
 असो; कवी तू खरा लाडका परमेशाचा प्राणो! ।
 सदा रम सुखें तिथे न जेथें जावें कविविण कोणी! ॥ १९८ ॥
 सृष्टि तुझी नव तुलाच देवो तुष्टि सदा कविराया! ।
 रसिक न त्याला कां न्यावें त्वां ओढुन तिकडे वायां! ॥ १९९ ॥
 तुझीं गायनें दिव्य ऐकुं दे इथेच मजला रानीं, ।
 ह्यापुढती मज शक्य न केव्हां जाणें तुज विसरोत्री! ॥ २०० ॥
 ये! कविराया, लोभ असू दे! पुन्हा लौकरी भेट! ।
 परिचित आपण आजउद्यां ना येथें तेथें थेट! ॥ २०१ ॥

२७.

बरें , फुला! येतो! तुज घडुं दे असाच ईधनेचा! ।

म्हणून इतुकें जाय कवी तो प्रेमरसाचा ठेवा. ॥ २०२ ॥

परि जातांना अश्रू त्याचे गळले भूमीवरती, ।

तेच जहाली पुष्पलता ती न जाणतां शोषीती; ॥ २०३ ॥

ते लतिकेच्या भिनले अङ्गी त्या तीच्या सुमनाच्या, ।

पहिल्या वृत्ती रहातील मग कोठुन त्या दीनाच्या? ॥ २०४ ॥

कविमय झालें चित्त सर्वथा विरक्त, वन्य फुलाचें! ।

मार्गें, पुढती, वरी, खालती कवीच अवघा नाचे! ॥ २०५ ॥

२८.

परी दयित तो कोठें गेला ठाउक कुसुमा नाही, ।

जरी तयाची विश्वां भरुनी उरली मूर्ती पाही! ॥ २०६ ॥

प्रहर लोटला, पुन्हा कवी तो फुलाजवळुनी गेला ।

न बोलतां तैसाच, भासला फुला जणूं रागेला. ॥ २०७ ॥

तथापि फुल तें तसेंच तुटुनी त्याच्या हृदयीं शिरलें, ।

गळलें म्हणती, परि तें खोटें, कविहृदयीं तें रमलें! ॥ २०८ ॥

अजून आहे फुललेलें तें त्या रसिकाच्या हृदयीं! ।

येथें तैशीं परत्र रमातिल दोघें एकच समयीं! ॥ २०९ ॥

टिळकांचें वनवासी फूल

(श्री. वि. स. खांडेकर)

१ टिळकांचें कविचरित्र व काव्यचरित्र हीं दोन्ही डोळ्यांपुढें उभों राहिलीं, कीं प्रख्यात इंग्लिश निसर्गकवि वर्डस्वर्थ याची आठवण होते. आकाशांतलें विविध रंगांचें इंद्रधनुष्य पाहून वर्डस्वर्थचें मन रंगून जात असे, तर पृथ्वीवरील वनवासी फूल पाहून टिळकांचें हृदय फुलत असे. दोघेहि निसर्गाचे कष्टे भक्त; दोघांनाहि चिमुकल्या फुलांत ब्रम्हांड भरललें दिसतें; निसर्गाच्या सौंदर्यसागरांत पोहत असतांमा उपदेशाचीं मौक्तिकें हुडकून काढण्याची दोघांनाहि जबरदस्त हौस. कवि हा समाजाचा शिक्षक असतो हे वर्डस्वर्थचें आद्यतत्व होतें. ज्यांत उपदेश नाही, ज्यांत ध्येयदर्शन नाही, ज्यांत उन्नतिकारक विचार नाहीत, तें काव्य त्याला मोरपिसावरच्या डोळ्याप्रमाणें निजीव वाटे. वेद, बायबल, कुराण हे सर्व धर्मग्रंथ खरे; पण समुद्रवलयंकित अखिल पृथ्वीवर यांपैकीं एकाचीहि सत्ता चालंत नाही. धर्मराज्यांतलें हे ग्रंथ म्हणजे मांडलिक राजे होत. निसर्गाचा ग्रंथ हाच सर्व मनुष्यजातीचा धर्मग्रंथ आहे; धर्मराज्यांतील सर्व सत्ताधारी सम्राट तोच आहे. सागरपृष्ठावर लहरींच्या लिपींत आकाशाच्या धूळपाटीवर विविध मेघाकृति काढीत, पुष्पपर्णांच्या अंगावर नाजूक रेषासंज्ञा रेखाटीत, परमेश्वर निरनिराळ्या रीतींनीं सनातन धर्मतत्वांची मानवांना शिकवण देत आहे. या शिकवणीची भाषा कविहृदयच जाणतें; व म्हणून कवीचें आद्य व परमपवित्र कर्तव्य निसर्गद्वारानें देवानें दिलेला संदेश सर्वांपर्यंत नेऊन पोचविणें हें होय. वर्डस्वर्थ व टिळक यांच्या काव्यकृतींच्या अंतर्गामी हीच भावना प्रामुख्याने वसत आहे.

इंग्लंडमध्ये कवितेचा जो सौंदर्यवादी संप्रदाय सुरू झाला

त्याच्या सूत्रधारांत वर्डस्वर्थ होता. वर्डस्वर्थच्या पहिल्या कविता व सौंदर्यवादाची यशस्वी ध्वजा फडकविणारे शेले-काट्स हे कवि जवळ जवळ एकाच वेळीं जन्माला आले. 'मुहूर्त ज्वलीत श्रेयः' या उज्वल तत्वाचे निदर्शक असे हे कवि विजेप्रमाणें चमकून गेले; पण अनेक गुलाबांचा विकास व नाश पाहणाऱ्या वटवृक्षाप्रमाणें वर्डस्वर्थने त्या सर्वांचे उदयास्त पाहिले. समाजाप्रमाणें काव्यांतहि दर पिढीला जुन्या रूढी जाऊन त्यांच्या जागी नव्या येत असतात. हीं सर्व स्थित्यंतरे वर्डस्वर्थने पाहिलीं. त्याच्या तत्व-प्रधान कवितेच्या कोंवळ्या उन्हापेक्षां बायरन्, शेले व किट्स यांच्या कल्पनाप्रधान काव्याच्या विजेनेच लोकांचे डोळे आपल्याकडे पुढे पुढे ओढून घेतले. तथापि उदात्त भावनेने प्रेरित झालेली, निसर्गप्रेमाच्या सुगंधाने दरवळणारी व उपदेशामृताने ओथंबलेली त्यांचीं काव्ये जनतंत्राच्या हृदयांत अदळ राहिलीं आहेत यांत संशय नाही. गुलाबाचा सुगंध वटवृक्षापाशीं नसला, तरी बालरूप हरीला प्रलयकारी विश्रांती घ्यावयाला जे पर्ण लागते ते वटवृक्षच पुरवीत नाही काय?

टिळकांचे कविचरित्रहि असेच झाले. आधुनिक कवितेचे मूर्धा-भिषिक्त राजे केशवसुत यांच्या पूर्वीच टिळकांनीं नवीन पद्धतीच्या काव्यरचनेला सुरवात केली. पण नदीचा उगम पर्वत पठाराएवजी पर्वताच्या पायथ्याशींच मानून भाविक लोक तिथे जसे स्नान करीत असतात, तसा आधुनिक मराठी काव्याचा उगमहि केशवसुतापर्यंतच मिडविला जातो. पण ताजमहालाप्रमाणें काव्यमंदिरेंहि एका दिवसांत बांधून होत नाहींत. जगांत येण्या-पूर्वीच जीवांचे जीवन ज्याप्रमाणें सुरू होतें त्याप्रमाणें कवितेला

नेवे वळण लागललें दिसण्यापूर्वीच तिच्या प्रवाहाची दिशा सूक्ष्म रीतीने बदलू लागलेली असते. आधुनिक मराठी कवितेचा हा पंच पंच उषःकाल मोगरे व टिळक यांच्या कवितेत दिसून येतो. पण भावगतिंना अवश्य असणारे भावनाप्राधान्य मोगरे यांच्यांत फार कमी प्रमाणांत असल्यामुळे आधुनिक काव्याचा खराखुरा अवतार टिळकांच्या कवितेच्या रूपानेच झाला असे म्हणावयाला हरकत नाही.

टिळकांनी दत्त, केशवसुत, विनायक वगैरे नव्या मनुंतील नव्या शिपायांचा मृत्यु पाहिला ; गोविंदाग्रज व बालकवि यांच्या सुंदर व सालंकार काव्यांनी जनता वेडी झालेली पाहिली. ' न्हाणिला आसवांनी मी । केशवसुत दुद्वैवानें ॥' या चरणांनी प्रारंभ होणारे गोविंदाग्रजावरील शोकगतिंतील त्यांचे कडवे अत्यंत हृदयद्रावक आहे. मराठी कवितेचा चालू थाट टिळकांच्या वेळेपेक्षा निराळा असला तरी वेणी व अबाडा अगर चोळी व पोलके यांच्या भेदामुळे स्त्रीहृदय जसे बदलत नाही, त्याप्रमाणे खरी कविताहि बदलत नाही. टिळकांची कविता ही महाराष्ट्रशारदेच्या मांडारांतील मोहनमाळ आहे. त्यांच्या काव्यांत सौंदर्याबरोबर साधेपण आहे, प्रतिभेबरोबर प्रसाद आहे, उप-देशाबरोबर उत्साह आहे, देवाबरोबर देश आहे आणि प्रेमाबरोबर पावित्र्य आहे।

टिळकांची काव्यरचना विपुल व विविध आहे. त्यांच्या काव्य-समूहाला आपले प्रतिनिधि निवडून घ्यावयाला सांगितले तर बहुधा खालील काव्येच निवडली जातील. (१) कवीची विनवणी (२) सृष्टीची भाऊबीज (३) कुणास्तव कुणीतरी (४) माझी तारी (५) केवढे हे कौर्ये ! (६) एक अमेरिकन मुलगी (७) थोडेथोडे हळूहळू ! (८) माझ्या जन्मभूमीचे नांव (९) बोंबाबोंब (१०) वनवासी फूल.

कल्पकता-व भावनोत्कटता हे कोणत्याहि काव्याचे मुख्य निकष मानतां येतील. ' कदा नेणों बोढी शरार्धितुनि काढी शर कदा । ' अशा शिताफीने उपमा-उत्प्रेक्षांचा वर्षाव टिळक कधीच करीत नाहीत ; पण ' सृष्टीची भाऊबीज ' 'नर्तन' 'एक अमेरिकन मुलगी' ' सुशीला ' इत्यादि काव्यांत त्यांची कल्पकता चांगलीच चमकत असलेली दिसून येईल. त्यांची कल्पनाशक्ति चित्रकाराप्रमाणे नसून मूर्तिकाराप्रमाणे आहे. जुन्या ओबडधोबड कल्पनांना आपल्या कुशल कलमांत टिळक इतके मोहख स्वरूप देतात, की त्यांच्या दर्शनाने मन क्षणभर चकित होऊन जाते (उ. ' सुशील'तील गृहगौरव, ' संगलाष्टक ' ' सहकारित्व ' ' ब्राम्हण किंवा महार ' ' राजनिष्ठा ' ' महारथी ' वगैरे कविता पहा). त्यांच्या काव्यांत केशवसुतांइतकी भरारी, दत्तांइतके लालित्य अगर चंद्रशेखरांइतके गौरव नाही. पण व्याबरोबरच केशवसुतांची क्लिष्टता व संदिग्धता, दत्तांची शृंगारप्रवणता अगर चंद्रशेखरांची गाढ गंभीरता इत्यादि गोष्टींपासून ते अलिप्त आहेत. नाटककारांमध्ये जे देवलांचे स्थान तेच आधुनिक कवींल टिळकांचे आहे. त्यांच्या काव्याचे अधिष्ठान वात्सल्य हेच आहे व म्हणूनच ते फुलामुलांचे कवि झाले. त्यांचा शृंगार व करुण, त्यांची ईशभक्ति व देशभक्ति, हीं सर्ष वत्सलतेच्या छटांनीं रंगून गेलीं आहेत. त्यांचे काव्य म्हणजे शरदतूतील रम्य चांदणेच. त्यांत वसंतांतील सुगंधसंभार अगर वर्षाकालांतील सौदामिनीस्फुरण नसले तरी त्यांच्या आनंदाचा आस्वाद मुग्धांपासून वृद्धांपर्यंत सर्वांना घेतां येतो. भक्ति व आशा यांच्या तटांमधून त्यांची काव्यगंगा अखंड वहात असल्यामुळे जीविताविषयींच्या उदात्त कल्पना त्यांच्याच काव्यांत सर्वांत अधिक आढळतात. काव्यविषयांच्या दृष्टीने त्यांचे वर्डस्वर्थशीं साम्य असले तरी अंतरंगाच्या दृष्टीने ते लॉगफेलोलाच अधिक जवळ आहेत.

कालिदासाने फक्त मेघदूत लिहिले असते तरी त्याची कीर्ति सध्यां

प्रमाणेच यावच्चंद्रदिवाकरौ राहिलीं असती असें सर्व रसिकांना वाटते. टिळकांच्या 'वनवासी फूला'संबंधानेहि अंशतः तसेच म्हणतां येईल. त्यांचा या उण्यापुऱ्या पांचशं ओळींच्या काव्यांत त्यांचे जीविताविषयीचे उदात्त तत्वज्ञान आहे, त्यांचा उज्वल आशावाद आहे, त्यांचे कोमल वात्सल्य आहे, त्यांचे, परिचित कल्पना संस्कारांनीं अभिनव करण्याचे चातुर्य आहे, फार काय त्यांचे आबडते साकीवृत्तहि आहे।

‘वनवासी फूला’च्या मध्यवर्ती कल्पनेचा उगम ‘रानांत एकटेच पडलेले फूल’ या त्यांच्या छोट्या कवितेत आढळतो. या छोट्या कवितेचा उद्देश मात्र ‘ठेविले अनंतें तैसेचि रहावे’ हे तत्व शिक्षण्याचा दिसतो. त्यांतील वनवासी फूल कर्नाला उत्तर दते ‘निवडिले प्रभूनें स्थान । रम्य उद्यान । तेच मज झाले—तेच मज झाले । मन माझे मोहुनि गेले—किति तरी ’ ही विचारसरणी व ‘वनवासीफूल’ या खंडकाव्यांतील ‘दैव तुझे परि खोटे, कीं तू रानीं जन्मा येशी’ हे कवीचे उद्गार बांची तुळना केली म्हणजे काव्य हे वस्तुनिष्ठ नसून व्यक्तिनिष्ठ असते, त्याचे निवासस्थान नेत्र नसून हृदय असते, या सिद्धांताची सहज साक्ष पटेल.)

लॉगफेलोने आपल्या जीवितस्तोत्रांत (Psalm of Life) ‘Act, act in the living present, Heart within and God over-head’ या तत्वाची घोषणा केली आहे, तर (टिळकांनीं वनवासी फूलांत

‘तुला सांगतो ज्यांस संकटे म्हणती त्या बघ जार्मी ।

भवासिंधूच्या पोहणार मी, मजला दिसती नामी’

हे तत्व विशद केले आहे. प्रवृत्ति व निवृत्ति, कर्म व संन्यास, यांचा हा झगडा सनातन आहे. संसारसागरांत रत्नाप्रमाणे नकाहि आहेत, जीवितपुष्पाला सुगंधाप्रमाणे कंठकहि आहेत, ताजमहालासारखे चिरं-

तन मंदिर दर्शनीय असले तरी त्याची स्फूर्ति तीव्र विरहाने व्याकुळ होणाऱ्या पतिहृदयाकडूनच मिळालेली असते, या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; पण पाण्यांत माणसे बुडतात म्हणून पोहायला शिकण्याचे कुणी कधी सोडून दिले आहे काय ? जगांत मृत्यु पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणे वाटेल त्याला चावत सुटला आहे म्हणून कुणी कधी आत्महत्या करून घेतली आहे काय ? जग केवळ स्वार्थाचे आहे म्हणून त्याच्यावर रुसून त्याच्याच कोपऱ्यांत स्वस्थ बसण्याने कोणताहि पुरुषार्थ साधत नाही. आपले जल मलिन होईल या भीतीने भागीरथी हिमालयांत पडून राहिली नाही; आपण मनुष्यांच्या पायाखाली व्यर्थ तुडाविले जातो या भावनेने गवताने कधी वाढण्याचे सोडून दिले नाही; हटवादी विरोधकांनी अभंग इंद्रायणीत बुडवायला नेले तरी तुकारामासारख्यांनी विठाईमाऊलीला आळविण्याचे सोडून दिले नाही.

जगांत दुष्टपणा, स्वार्थ, संकटे, सर्व काहीं असेल; पण जीवांचे परमपावित्र कर्तव्य त्या सर्वांवर मात करून सत्प्रवृत्तीला विजय मिळविण्याचे कामी साहाय्य करणे हे आहे. शत्रु दुष्ट आहे म्हणून त्याला पाठ दाखविणे व्यवहाराप्रमाणे परमार्थाच्याहि दृष्टीने अनिष्ट आहे. जगाच्या शाळेत शिक्षणासाठी आलेल्या जीवाने हे अवघड आहे, ते कठीण आहे, असे म्हणून शाळेच्या आवारांत 'हरि हरि' म्हणत बैठक मारली तर शेवटी परीक्षक असलेला परमेश्वर त्याच्यावर रुष्टच होईल. संन्यासाचा मार्ग सकृददर्शनी सोपा दिसतो व त्यामुळे तो स्वीकारण्याचा मोह अनावर होतो. पण खरा संन्यास या जगांत कुठे शक्य आहे ? संन्यासाने मनुष्य कर्तव्य सोडतो; पण कर्म काहीं त्याला सोडतां येत नाही.

वनवासी फुलाने माझ्यामुळे, भ्रमरकुलांत भांडण होईल, कदाचित् उद्यानांत एखादा सर्प मला वेष्टून बसेल, प्रेतांवर मला वाहून

त्याच्याबरोबर लोक मला पुरून टाकतील, इत्यादि कारणे देऊन आपल्या निवृत्तीचे समर्थन केले आहे. कवीने त्याच्या या आक्षेपांना दिलेले उत्तर काव्यमय आहे. पण साधे ध्यावहारिक उत्तर देखील त्याच्या आक्षेपांचे खंडन करू शकेल. भ्रमर उद्यानांत व मनुष्य-वस्तींत असतात आणि वनांत नसतात असे थोडेच आहे. जिथे पुष्प तिथे भृंग हा न्याय ठरलेलाच आहे. वनवांसाला भिऊन भ्रमर घनांत जाणार नाहीत असे थोडेच आहे! सर्पवेष्टनाची भीति तर वनांतच जास्त खरी ठरायची ! वनांत प्रेतांवर वाहिले जाण्याचा प्रसंग येण्याचा संभव नाही खरा; पण एके दिवशी कोमेजून जमिनीवर पडायचे व मातींत मिसळून जायचे यापेक्षा मृतदेहाचा सन्मान करण्याकडे शरीराचा उपयोग झाला तर तो अधिक बरा नाही काय ?

जगांत आल्यापासून काय तोटे होतात याचा फुलाने जो पाझ वाचला आहे त्याची छाननी केल्यास शरीरशोभा अगर मनोरंजन यांपैकी कोणत्या तरी एका कामालाच फूल वाहिले जाते हे स्पष्ट दिसते. कधी ना कधी मृत्यु येणारच हे निश्चित असतांना आयुष्याचा सदुपयोग करण्याची सोन्यासारखी संधि व्यर्थ घालविणे म्हणजे निवृत्ति खास नव्हे ! स्पष्ट भाषेत सांगावयाचे म्हणजे ती भ्याडवृत्ति आहे !

वनवासी फुलाने सांगितल्याप्रमाणे लांबलचक कारणामालिका—कारणकारिका म्हटल्यास अधिक शोभेल—देऊन राजकारण समाजकारण वगैरे बाबतींपासून स्वतःला अलिप्त ठेवणारे वाग्वीर पदोपदीं प्रत्येकाला भेटतात. त्यांच्या या 'संबंधटूलनाला' निवृत्ति अगर संन्यास म्हणणे म्हणजे या उच्च शब्दांचा अर्थ मलिन करणे होय.

केवळ ईश्वराचे नांव घेऊन ईश्वरसेवा कुणी करू लागला तर ती बहुधा नांवाचीच सेवा होण्याचा संभव असतो. 'जनसेवा ती ईश्वरसेवा।' हेच खऱ्या देवभक्ताचे ब्रीद असले पाहिजे. जगांत

वनवासी फुल

वासावांचून जनसंवा होणेंच शक्य नाही, म्हणून 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या भावनेने जगांत बावरूं लागले कीं त्रास टळून सेवेचे कर्तव्य पार पाडतां येते. बुद्ध अगर ख्रिस्त यांना वनामध्ये जाऊन वैयक्तिक मोक्ष संपादन करतां आला नसता काय ? पण असला मोक्ष आपलपाटेपणाचा असतो हें जाणूनच त्यांनीं संसार—दावानलांत उडी टाकली व दग्ध जीवांवर अमृताचे सिंचन केले. खरी निवृत्ति म्हणजे वैयक्तिक संसाराची आसक्ति सोडणे व खरा संन्यास म्हणजे स्वार्थाच्या पायावर उभारलेला संसार सोडून परमार्थाच्या पायावर उभारलेल्या विश्वसंसाराला स्वतःला वाहून घेणे होय. निवृत्तिपर वनवासी फुलाचे मन वळाविण्याकरतां कवीने केलेल्या उपदेशांतील खालील उक्ति अत्यंत समर्पक आहेत।

‘ ज्ञाते म्हणती जन साधन हो पुरुषार्था साधया ’

‘ कृतघ्न हें जग, हें स्वार्थीही, यांत न शंका काहीं !

परंतु तेणें प्रीतिकरांची प्रीति सरली नाही. ’

संन्यास म्हणजे भक्ति नव्हे तर—

‘ भक्ति न ती रे, परि परमेशीं स्वार्थास्तव आसक्ति ! ’

‘ जगच्चालका कशी आवडे मती जगावर रुसली ? ’

‘ अखंड निद्रित राहुन यांना चुकवावे ही मुक्ति,

‘ म्हणांत कोणी—फुला ! मृती ही ! नोहे मुक्ति ! भुक्ति ! ’

‘ पुन्हां सांगतो, जीवन आणि प्रेम भिन्न नच, ‘ एक ! ’

‘ प्रेमनाम जगदीश फुला रे ! काय आणखी सांगू ? ’

यांपैकीं प्रत्येक वचन इतके अर्थप्रचुर आहे, कीं त्याच्या विवरणाकरतां अनेक लेख लिहितां येतील.

वनवासी फुलाचा आरंभ कविवर्णनाने झालेला आहे. खरा कवि म्हणजे प्रेमाचा मूर्तिमंत अवतार, दिव्य तत्वज्ञानाचा सागर व सौंद-

यांचे माहेरघर अशी टिळकांची श्रद्धा होती. त्यांच्या ' कवि ' या कवितेतील कांहीं कल्पना या कविवर्णनांत आल्या आहेत. कवीच्या दृष्टीला वनवासा फूल पडते, तो त्याला प्रेमाने भेटावयाला जातो, पण ते मात्र ' बसा, दुरूनी बोला ' अशा शब्दांनी त्याचे स्वागत करते! अर्जुनकृष्णाप्रमाणे पुष्प-कवींचा संवाद यानंतर सुरू होतो. फूल वैराग्यांचे पोवाडे गाते, कवि प्रवृत्तीचा पुरस्कार करतो. भ्रमराचे उदाहरण घेऊन सर्व जग स्वार्थी आहे असे फूल म्हणते व उषा, दिनकर, वायु इत्यादिकांचे प्रेम मात्र खरे निरपेक्ष असे सांगते.

पुष्पाच्या या युक्तिवादांतील कांहीं कल्पना ' शुष्क गुलाब ' या टिळकांच्या कवितेत सांपडतात. फुलाच्या या आक्षेपांना ' परोपकाराय सतां विभूतयाः ' असे उत्तर कवि देतो व सुवर्ण, चंदन, वृक्ष इत्यादिकांनी जगाला भिऊन कधीहि एकतवास स्वीकारला नाही असे प्रतिपादतो. यांतील कल्पना संस्कृत वळणाच्या असून वृक्ष-महतीवर तर खुद्द टिळकांनीच सुंदर वृक्षान्योक्ति लिहिली आहे. रमणी, वीरमणि अगर सरस्वतीकिंठमणि यांना शोभा किंवा स्फूर्ति देणे अगर प्रभुचरणीं प्रदणें यांतच फुलांच्या जीवनाची खरी सार्थकता आहे असे कवि फुलाला बजावून सांगतो. पण पुष्पाला जराची काळीच बाजू दिसत असल्यामुळे त्याचे समाधान होत नाही.

फुलाच्या भावी दुःखाच्या कल्पना पाहून दुःख हा ' विजयनाम जो दुर्ग तयाचा किंवा हा सोपान ' असा आम्हीवांचे कवि व्यक्त करतो. यापुढे प्रवृत्तीतच वाढणाऱ्या प्रेम्तरेचें कवि सुंदर वर्णन करतो. हे वर्णन ' कुणी सांगा बघू नांव ' या टिळकांच्या कवितेसारखेच आहे. कवीने गायिलेले प्रेमसाहात्म्य फुलाला पटत नाही, पण कवीचा सद्भाव त्याला समजतो, या नंतरचा भाग अत्यंत काव्यमय आहे.

परि जातांना अश्रू कविचे गळले भूमिवरती ।

तेच जहाली पुष्पलता ती न जाणतां शोषीती ॥

‘ तथापि फुल तें तसेंच तुटुनी त्याच्या हृदयीं शिरलें ।

गळलें म्हणती, परि तें खोटे, कविहृदयीं ते रमलें ॥ ’

टिळकांची वाणी सामान्यतः प्रसन्न आहे. ‘ शाणोल्लीढा ’ ‘ आराती ’ ‘ विपक्षाकाल ’ ‘ ज्ञाति ’ वगैरे वनवासी फुलांतील प्रयोग केवळ अपवादात्मक व पूर्ण चंद्रविभावरील काव्या डागाप्रमाणे आहेत, प्रसादाच्या कळ्यावरून प्रवास करणारा पद्यरचनाकार पाय घसरून रुक्ष पद्यबद्ध गद्याच्या दरीत पडण्याचा संभव असतो. पण टिळकांच्या कवितेत ‘ नैसर्गिक ही बुद्धि असली कुठेंच जगतीं नाहीं ’ असल्या गद्यवजा ओळी क्वचितच सांपडतात. भरपूर पाणी असूनहि जिचा तळ सहजच स्पष्ट दिसतो अशा नदीप्रमाणे त्यांची वाणी आहे. कल्पनांच्या दृष्टीने त्यांच्यावर इंग्रजी काव्यांचा मुळींच पगडा बसलेला दिसत नाही. वनवासी फुलांचे एकंदर वातावरण सर्वांशी स्वदेशी आहे. ‘ आपुलें जन्म ’ ‘ स्वार्थाचा परमावधि ’ इत्यादि संस्कृत वळणाचे शब्दप्रयोगहि त्यांच्या कवितेत डोकावतात.

वनांत फुललेले फूल पुष्कळांनी पाहिले असेल. त्या फुलांचे चित्र चित्रकार काढील; त्याच्या सुगंधाची व रंगाची मूक स्तुति सामान्य मनुष्यांचे नाकडोळे करतील, त्याची जादू व गुणधर्म वनस्पतिशास्त्रज्ञ वर्णितल; पण त्यांचे रहस्यपूर्ण सौंदर्य, त्याची गूढ आकर्षकता, त्याची उदात्त शिकवण फक्त कविहृदय जाणू शकते; मानवी जीवितार्थी त्याचा चिरंतन असा कोणता संबंध आहे हे कवींचे मनच पाहू शकते.

‘ The true poet, whatever his range and quality, is one in whom the power of seeing and feeling the sensuous beauty and *spiritual*

meaning of things exists in a pre-eminent degree ' ही व्याख्या वनवासी फुलाच्या कर्त्याला पूर्णपणे लागू पडते. मॅथ्यू आर्नोल्ड म्हणतो, ' Poetry is at bottom a criticism of life; the greatness of a poet lies in his powerful and beautiful application of ideas to life—to the question: How to live. '

या सिद्धांतापैकी शब्द न शब्द वनवासी फुलालाच उद्देशून लिहिला आहे की काय असे क्षणभर वाटते. वनवासी फुलांत भावना व विचार, काव्य व तत्वज्ञान यांचे सुंदर मिश्रण झाले आहे. गीता हे मूलतः काव्यच आहे; पण ' किं धर्म किमकर्म ' हा प्रत्येकापुढे दत्त म्हणून उभा राहणारा प्रश्न त्यांत गोंवला असल्यामुळे त्या काव्याला अमर धर्मग्रंथाचे स्थान मिळाले आहे. जो जो जीवित-विषयक गूढ प्रश्नांचा विचार काव्यांत अधिक तो तो जनमनावरील त्या काव्याची पकड जास्ती. खरे काव्य परमेश्वराप्रमाणे सच्चिदानंद-स्वरूप असते. ते सौंदर्यप्रधान, सत्यान्वेषणपर व तत्वज्ञानबोधक असले म्हणजे सर्वांगपरिपूर्ण होते वनवासी फुलांत संत्य व सौंदर्य यांचे इतके बेमालूम व मोहक मिश्रण झाले आहे की मराठीतील तत्वज्ञानपर आधुनिक काव्यांची गणना करू लागल्यास करांगुली त्याच्याच नांवाने पडेल. टिळकांच्या ऐकंदर कवितेचे स्वरूप सूयो-पेक्षां चंद्रासारखे आहे हे तर खरेच. पण वनवासी फूल म्हणजे शरदतू-तील पौर्णिमेचे चांदणे आहे. ते रसिकांच्या हृदयसागराला नेहमी भरतीच आणीत राहिल.

(श्री. बा. अ. भिडे.)

२/ या खंडकाव्यांत कवीने वनवास व जनवास, निवृत्ति व प्रवृत्ति, विराग व अनुराग, ईश्वरसेवा व लोकसेवा, यांच्या स्वरूपाचा व इष्टा-निष्ठतेचा तात्त्विक विचार करून, निष्कामप्रेमांचे गौरव केले आहे, आणि अखेर असे प्रतिपादन सुचविले आहे, कीं निष्काम प्रमांच्या अन्तर्यामीं खऱ्या वैराग्याचेंच तत्त्व बीजभूत असते, आणि, स्मशान वैराग्याला नव्हे, पण अन्तःकरणाच्या निदोष विरक्तीला निष्काम भक्तीचीच तळमळ लागलेली असते. हे सर्व साधण्याकरितां कवीने एक काव्यमय कथा कल्पिली आहे.

२ सृष्टीचा भोक्ता, निष्कामप्रेमांचा सागर, मनाचा निर्मळ, वाणीचा रसाळ, गुणांचा निरपेक्ष चाहता, आणि फुलांचा शोकी, असा एक कवि रानांत फिरत असतां, त्याला एका एकन्त ठिकाणी देवदारु, सांबरी, वड, इत्यादि विशाल वृक्षांच्या सन्निध असलेले आणि भुरट्या वनस्पतींच्या गर्दीने गुदमरण्याच्या वेतांत आलेले, एक नुकतेंच फुलेले फूल दिसले. फुलाचे दर्शन घडतांच त्या रसिक कविरायाचे अन्तःकरण प्रेमाने उचंबळले, आणि कविदर्शनाने फुलाच्या अन्तरंगालाही वेध लागला. ' या कविराज, बसा, परमेश्वराचे गायन आपण मोठ्या भक्तिभावाने एकत्र घडीभर करूं या. ' अशा गोड शब्दांनी फुलाने कवीचे स्वगत केले. तो प्रेमवेडा कवि हात पसरून फुलास भेटण्यास पुढे सरसावला, पण ही लगटपणाची वृत्ति पाहतांच फूल जरा दचकून मागे सरले ! हे पाहतांच कवि जरासा मनांत खोंचला, परंतु अन्तःकरणाच्या प्रेमळपणामुळे त्याने आपली लागलीच समजूत केली, कीं, ' यांत फुलाचा कांहींच दोष नाही ; माझ्या अंगींच कांहींतरी उगेपणा असल्यामुळे तें असे विथरले असावे, ' यानंतर त्या फुलाचे आयुष्य त्या घोर अरण्यांत केवळ फुकट जात आहे,

असे मनांत आणून तो कवि त्या फुलाला मोठ्या कळवळ्याने म्हणाला, “ येथे तुला इतर फुलशाळांची सोबत नाही. येथे भुंगेही तुझ्या रसाचे चीज करण्याला येत नाहीत. तर चल माझ्याबरोबर, मी तुला सुंदर उपवनांत बसवतो. ” हे ऐकतांच फूल एकंदम चिरडीस जाऊन म्हणाले, “ छे, छे ! तौ गोष्ट अगदी बालू नकोस. ते भुंगे नुसते उदरभर आहेत. किंबहुना, हे सर्व जगच आपमतलबी व नीच आहे. त्याचे प्रेम नेहमी स्वार्थीच असते. येथे सकाळी उषा-देवी व मी परस्परांना पाहून सुखाने हसतो. वारा माझा सुगंध निरपेक्ष स्नेहाने सर्वत्र पसरतो. सूर्य आपल्या हाताने मला गोंजारतो. ही सृष्टीमाता दवाच्या मोत्यांनी मला शृंगारते. ही निष्काम प्रेमळ मंडळी साडून त्या आपलपोंट्या लोकांच्या कचाट्यांत सांपडण्याचा तुझा सल्ला फारच शहाणपणाचा म्हणावयाचा !

जा, जा, जा, जा, जारम जगतीं, उद्यानीं, वा सदर्नीं!

बुद्धी भेद सम करूं नको, रे, असल्या मोहक वचनीं !

फुलाच्या तोंडचा हा धिक्कार ऐकतांच कवि अगदी चकितच झाला. तो मनांत म्हणाला, ‘हे फूल कालच उमवले आहे. याला जगाची कसची अनुभव असणार ? याचे हे सर्व विचार उसनेच असले पाहिजेत. हे वेड याच्या मनांत कोणी भरवून दिले आहे कोण जाणे !’ मग तो फुलास म्हणाला, “ अरे, मरण हे सगळ्यांच्याच पाठीस लागले आहे. पण जगाच्या स्वार्थीपणाला भिऊन, निर्जन वनांत राहणे ही स्वार्थीपणाची परमावधीच नव्हे काय ? जग आपलपोंटे आहे, म्हणून काय झाडे फळे प्रसवत नाहीशी झाली आहेत, की नद्यांनी आपले प्रवाह बंद केले आहेत, की मेघ पाऊस पाडीत नाहीसे झाले आहेत ? अरे, जग आपमतलबी असले, तरी त्यामुळे प्रेमळांचे प्रेम कांहीं आटत नसते. परमेश्वरी नेमच असा आहे, की, प्रत्यकाने वाट्यास

येतील ते कष्ट व आयास सहन करावे, पण आपले कर्तव्य करून जगाच्या उपयोगास यावे.

चल जगतीं तूं, रम उद्यानीं, भिऊं नको जगताला ।

सेव जनांला, तेंणें होशिल मान्य, फुला, देवाला ॥

अरे, तूं विरही जनाचें समाधान करशील, युवतींच्या लावण्यांत भर घालशील, रसिकांना मोहनी घालून गायलानाचायला लावशील, आणि लोकमान्यांच्या गर्बी पडून त्यांचा बहुमान करशील ! जगांतील कृतघ्नपणाला किंवा स्वार्थलोलुपतेला भिऊन विविक्तांत विरक्तीने केलेली ईश्वरभक्ति ही भक्तीच नव्हे ! ”

पण ही विचारसरणी त्या वनवासी फुलाला मुळींच पटली नाही. तें म्हणूं लागले, “ अहो कविराज, जनवास मला उपकारापेक्षा अपकारच जास्त करता. माझ्या सुगंधाला भुळून लोकांनीं माझ्या शरीराची नाना प्रकारांनीं विटंबना केली असती. पुरा विकास होण्यापूर्वीच कोणी मला खुडले असते. माझ्या आमोदाचें सेवन करण्यासाठीं भ्रमरामध्यें कलह उद्भवले असते. कोणी ब्राह्मणाने माझ्या पाकळ्या वेगवेगळ्या तोडून देवतापंचायतनाला वाहिल्या असत्या. स्त्रीकेशकलापाचा उबारा व गंध यांनीं मी गुदमरले असतें. प्रणयी जनांच्या गाढ आलिंगनाने माझा चोळामोळा झाला असता. इतकें कशाला, मी तुझ्याच हातीं पडले असतें, तर तूंही मला कोमेजल्यावर फेंकूनच दिलें असतेंस ! तेव्हां—

मनांत भलतें, जनांत भलतें, हा तुमचा व्यवहार ! ।

कापट्याचा सागर म्हणजे हा तुमचा संसार ! ॥

वनांत मी हें तुला वाटतें मम मोठें दुदैव,

परंतु मम हें सुख, सार्थकता, हेंच मदीय अहेव ॥ ”

थावर कवि पुन्हां फुलाचें मन वळवीत म्हणाला; “वेड्या, तुझ्या—

मनांत हें कोणींतरी भलतेंच भरवून दिलें आहे. जगांत निर्भेळ सुख कोठेंच नाहीं. पण दुःखाच्या छटेनेच सुखाची खरी शोभा अनुभवास येते.

दुःखावांचुनि नको सुखाची व्यर्थ कल्पना, पाहीं! हें सुखाचें शोषडे दुःखाच्या दलदलींत आसवांच्या शिंपणानेंच फोंफावते. पण त्वाला जो फुलें येतात, त्वांच्यापुढे प्रत्यक्ष कल्पवृक्षाचीही कांहीं मातब्बरी नाहीं ! फुला, मी जे प्रेम जगावर दाखवावे म्हणलों, तें केवळ दिव्य आहे. त्यांत स्वार्थ, राग, द्वेष, इत्यादि भावनांना रतिमात्रही जागा नसते. ते दुःखाला डगत नाहीं कीं कष्टाला कंटाळत नाहीं. ”

परंतु या मुद्यानेंही फुलाचा निश्चय ढळला नाहीं. तें म्हणालें,—

“ असो ; कवी तूं खरा लाडका परमेशाचा प्राणी,
सदा रम सुखें तिथें, न जेथें जावें कविविण कोणीं.

सृष्टि तुझी नव तुलाच देवो तुष्टि सदा कविराया,

रसिक न त्याला कां न्यावें त्वां ओढुनि तिकडे व्हायां ?

असो; या निकाली जबाबानें कवीचें मन अगदीं विरघळून गेलें, फुलाचा निरोप घेऊन जातांना त्याच्या डोळ्यांतून घळकन प्रेमानें रसरसल्ले खेन अश्रु त्या कुसुमलतेवर गळले. लतनें शोषलेल्या त्या अश्रूंचा संचार फुलांत झाला आणि तात्काळ त्याची वृत्ति पालटली. त्याच्या कवीचा ध्यास लागला, पण तो तर कोठेंच दिसना. अशा स्थितींत एक प्रहर लोटल्यावर तें फूल मळलें झालें, इतक्यांत तो कविही तेंथें आला. अजूनही तों रुसव्यांतच आहे असें भासलें. तत्क्षणींच तें फूल गळलें, पण गळलें कसलें ? तें खरोखर त्या कवीच्या हृदयांतच शिरलें, आणि अद्यापही तें तेंथेंच टवटवीतपणानें नांदत आहे!

३ वरील कथेचे सूक्ष्म परीक्षण केले म्हणजे असे वाटू लागते, कीं, कर्तव्यपरायण वृत्तीला एकादें निश्चित ध्येय आढळून त्यावर तिची श्रद्धा बसली, कीं ती केवळ तन्मय होऊन जाते. मग काहींही केले तरी ती त्यापासून ढळत नाही. प्रस्तुत कथानकांत फूल आपल्या ध्येयापासून चळले नाही, आणि कवीनेही आपला मार्ग सोडला नाही; परंतु एकमेकांच्या त्रियोगामुळे दोघांनाही सारखीच हुरहूर लागलेली आढळते. दोघांनाही, आपणा उभयतांत भेद असला, तरी खोल अन्तर्यामांत काहीं तरी समान तत्त्वच आहे, अशी पक्की जाणीव होते. फुलाचे भाष्म वैराग्य आणि कवीचे दीव्य प्रेम, हीं दोन्हीही आपल्या परीने अत्यन्त श्रेष्ठ कौटीलील आहेत, आणि तीं सामान्य माणसाच्या आवाक्याबाहेर आहेत. परंतु प्रेमाने ओलसर झालेले वैराग्य किंवा वैराग्याने कणखर बनलेले प्रेम, याची जोड संसारी माणसासही जोडतां येण्यासारखा आहे ; आणि अशी जोड ज्यांनीं मिळविली त्यांनीं स्वर्गाचा संसार केला, व संसाराचा स्वर्ग केला, असे म्हणण्यास कोणतीच हरकत नाही.

४ प्रस्तुत काव्यावर पाश्चात्य कवीपेक्षां भरतीय कवींचीच छाया ठळकपणें पडलेली आहे. एकंदर वर्णनाची प्रद्धति, दृष्टान्तोपमादि अलंकार, आणि स्वभावलेखनाची रीति, संस्कृत प्राकृत कवींच्याच धाट्टीची आहे. रा. टिळकांची भाषा फारच साधी, सरळ. सुबोध, व रसाळ आहे. तिच्यांत बंडखोरी आढळत नाही, ग्राम्यता दिसत नाही, व अनुचिततेचा वासही नाही. निर्मळपणा व गांभीर्य हे या काव्याचे ठळक गुण आहेत. \

(प्रो. मा. त्र्यं. पटवर्धन)

३ हें काव्य सरस आहे. वाचायला आरम्भ केला की वाचक शेषवर्षान्त तन्मयतेने वाचीत जातो. श्रद्धालु, संस्कारक्षम कौमारवयांत तर जेव्हा

“ जिकडे तिकडे फुलें, सुगन्धें विश्व कोन्दुनी गेलें
कविरायाला नन्दनवन हें जग अवघें झालेलें ”

अशीच मनःस्थिति विकसनशील प्रेमकौतुकी मनाची असते तेव्हा

“ शास्त्रज्ञांच्या सत्त्वज्ञांच्या पलीकडे जञ्चार,
दिक्कालाने अप्रतिहत तो ज्याचा स्वैरविहार ”

अशा निष्कामप्रेमनिधि कवींच्या सङ्गतींत त्यांच्या सुधानिस्यन्दिनी सहृदयतेचा मधून मधून येणारा अनुभव हाच विचारनावीन्याहून, कविसन्देशाहून अधिक महत्त्वाचा, अधिक जिव्हाळ्याचा वाटतो.

“ कोण असा जो दर्शन कविचें घडतां हासत नाही ?
बोलत नाही ? डोलत नाही ? प्रेमें नाचत नाही ?

* * *

अश्रू म्हणजे शोकतरुचीं फुलें फुला, तुज बघतां
लाजुन जागीं थबकतील रे वेगें पडतां पडतां !

* * *

अिकडे बघतो फुलें पुढे मी, तिकडे काव्ये गातो ”

आणि शेवटीं भूमीवर पडलेले कवीचे अश्रू, पुष्पलता न जाणतीं शोषून घेते आणि तत्क्षणीं तें वनवासी फूल कविमय होऊन जाते, व काहीं वेळाने तें गळून पडले

“ तथापि फुल तें तसेच तुटुनी त्याच्या हृदयीं शिरलें,
गळलें म्हणती, परि तें खोटें, कविहृदयीं तें रमलें !

अजून आहे फुललेलें तें त्या रसिकाच्या हृदयीं,
येथे तैशी परत्र रमतिल दोघें अकच समयीं. ”

हा जो चमत्कार घडतो तो तर अत्यन्त हृदयङ्गम वाटतो. जें नीट

कळत नाही त्यावरसुद्धा भाळून जाऊन त्याच्याशी तन्मय होण्याची कौमारवृत्ति काही और आहे ! पण तिला चालन देण्यास कवीची सहृदयता आधी पटावी लागते.

या काव्यांतील विचार सामान्य व दृष्टान्तोपमा प्राचीन सुपरि-
चित्तच असल्या, तरी कवीच्या सरळ, सुबोध, ओघवती वाणीमुळे त्यांचा अठाव तत्काळ हृदयङ्गम होतो. अितरत्र चोहीकडे क्लिष्ट कण्ठाळवाणे पद्यपद्ध गद्य दिसत असल्यामुळे टिळकांची प्रसादमय भाषा विशेष परिणामकारक होते. या त्यांच्या दुर्मिळ गुणामुळे किती तरी ओळी हृदयांत धुमून संस्मरणीय प्रतिध्वनि उत्पन्न करितात !

- १ “ दोषांचेही गुण करणारे प्रेम त्याचा भंला ”
- २ “ प्रेमोर्मी मधु असइख्य मृदुमृदु कविच्या हृदयीं अठती नयनीं गालीं अधरीं येअन हळूच त्या आदळती ”
- ३ “ नित्य करावे पुढे पुढे, मधु गाणे गावे न्यावे लुटून सुरसा, परी शंवटीं ओळख विसरून जावे.
- ४ “ सृष्टीही हिम मिषे मनोहर नव मांत्यांची जाळी घाली मजवर ! सजवी मजला ! माय तशी प्रतिपाळी !
- ५ “ ‘ नकां नको ’ त्रासून म्हणावे परन्तु घ्यावे द्यावे हें प्रेमाचें लक्षण नाही कुणा प्रेमला ठावे ? म्हणा कवीला, जा येथूनी, हाकलून घा पाहूं, करा प्रतिज्ञा, तद्वचनाना होअुनि बहिरे राहूं ! तरी तय्यच्या वाणीसाठी केवळ वेड व्हाल बघाल नच मुख ज्याचें त्याच्या खुशाल मागे जाल !
- ६ “ कृतघ्न हें जग, जें तें स्वार्थी, यांत न शड्का काही परन्तु तेणे प्रीतिकरांची प्रीती सरली नाही. ”
- ७ “ तुला साङ्गतों प्रिया प्रसूना, म्हणशी तू जी भक्ती,

- भक्ति न ती रे, परि परमेशीं स्वार्थास्तव आसक्ती.”
- ८ “ तू शोकाचें भञ्जन कुसुमा, रञ्जन मूर्त मनाचें
तू मोहाचें अञ्जन सुमना, व्यञ्जन आनन्दाचें ! ”
- ९ “ म्हणाशिल नाही, देशिल वचनें, घेशिल शम्भर आणा,
अनुभव परि हा आजवरी ये बहुधा सर्व फुलांना ”
- १० “ मनांत भलतें जनांत भलतें. हा तुमचा व्यवहार ! ”
- ११ “ प्रेमासाठी सुखा विसरणें हीच सुखाची पूर्ती !
प्रेमासाठी देहविसर्जन हीच खरोखर मुक्ती !
प्रेम मुक्तिसुख, परमेश्वर हा, स्वर्ग हाच, ये पाहूं
प्रेमरूप ये होअु आपण, देवा देवासन्निध राहूं !

या सरळ सुबोध यथार्थ भाषतून प्रतीत होणाऱ्या सहृदयतेमुळेच हे दिसायला विचारप्रधान दिसणारे काव्य हृद्य वठले आहे. विचार-सरणींतहि प्रवृत्ति म्हणजे प्रेममय कर्मवृत्ति हिचे जे समर्थन करण्यांत आले आहे ते मराठी वाङ्मयांत नवीन आहे. मराठी लोकांत प्रवृत्ति नसती तर आम्ही जिवन्तच राहिलो नसतो. मग हिंदुस्थानच्या अतिहासावर आपला ठसा अठविण्याचे कार्य तर दूरच राहो. पण ही प्रवृत्ति वैयक्तिक दिसते. अकन्दरीने पाहतां मराठी वाङ्मयांत दैववादी निवृत्ति मार्गाचाच रडका अकसूर अकूं येतो. संसार असार आहे, मनुष्यप्राणी हा केवळ दुर्बल आहे, हरिसेवेशिवाय तरणोपाय नाही अित्यादि विचारांचे मराठी लोकांना जणू काय बाळकडूच देण्यांत आलेले आहे. अशा स्थितींत जनसेवा म्हणजेच हरिसेवा असे परिणामकारक रीतीने साङ्गणारे काव्य स्वतन्त्र व अभिनवच होय.

परन्तु हे तात्विक कौतुक झाले. मानवी मनाला गम्य व रम्य असा या काव्यांत अक ध्वनि आहे. वनवासी फूल हें केवळ अजाण

जनतापराङ्मुख निवृत्तिमय अश्वरभक्तीचेच प्रतीक आहे असे नाही. हे अंका अजाण, संस्वारविमुख, भोर, सुन्दर ब्रह्मचारिणीचे प्रतीक आहे हे ध्यानांत आल्यास हे काव्य अधिक जिव्हाळ्याचे वाटेल यांत शंका नाही.

“ स्वर्गस्थ ज्योति अस्वस्थ धरेवर याया

अति आतुर तुजला ' आओ ! सम्बोधाया'

असे ताम्ब्यांच्याप्रमाणे टिळकांनी स्पष्ट म्हटले नसले तरी काही बिघडत नाही. कवीच्या विचारसरणीपेक्षा त्याच्या अश्रूचाच त्या वनवासिनीवर परिणाम होऊन तिच्यांत मानव्याचा विकास होऊ लागतो. पण मृत्यु तिला पुढील विकासाला सवड देत नाही; आणि स्मृतिरूपानेच तिला कवीच्या हृदयांत वास करित रहावे लागते.

बारकाव्याने पहाणाराला या काव्याच्या भाषाशैलीत आणि प्रतीकाच्या समर्पकपणांतहि काही किरकोळ दोष आढळतील. ते शोधून काढू नयेत असे माझे मत नाही. रसिकता ही डोळसच असावी. पण प्रतीकाची समर्पकता ही साङ्गोपाङ्ग पहावयाची नसते अथवा सूचना येथे देऊन ठेवलेली बरी. दोष दृष्टोत्पत्तीस आल्यावरहि अकन्दरीने या काव्याची परिणामकारकता कमी होत नाही असा माझा अनुभव आहे.

(श्री. वामन मल्हार जोशी)

४ रेव्हरंड टिळक यांचे ' वनवासी फूल ' हे काव्य मी लहानपणी जेव्हा वाचले तेव्हा मला अतिशयच आनंद झाला व त्या काव्याचा शेवट जो केलेला आहे त्याने तर मनाला फारच चटका लावला. ' कवीच्या कलेची येथे परमावधि झाली आहे ' असे त्या वेळी मला वाटले व कवीच्या हृदयातील अर्थ सांगतां आला नाही तरी कळला आहे असे वाटले. परंतु मोठेपणी पुनः जेव्हा तेच काव्य वाचले तेव्हा पूर्वीप्रमाणेच जरी आनंद झाला तरी अखेर कवीने काय सांगितले आहे याचा स्पष्ट बोध मनाला होईना व अद्यापिहि होत नाही. रे. वुइन्स्लो (Rev. Winslow) यांनी लिहिलेल्या टिळकांच्या इंग्रजी चरित्रांत (पाने ८१, ८२, ८३) तीन अर्थोच्चा उल्लेख आहे.

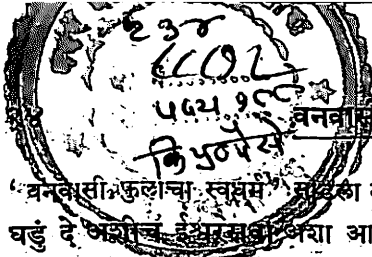
- (१) गीतेतील ज्ञानयोग व कर्मयोग यांत श्रेयस्कर कोणता या वादाची चर्चा. अशा प्रकारची चर्चा आहे हे जरी कबूल केले तरी रे. टिळक हे ज्ञानयोगाला अनुकूल का प्रतिकूल हे स्पष्ट होत नाही असे मला अद्यापि वाटते. ज्ञानयोगपर व कर्मयोगपर दोन्हीहि अर्थ लावतां येतील अशी माझी ससन्नत आहे.
- (२) न्यायमूर्ती चंदावरकर यांच्या मते या काव्याच्या द्वारे रे. टिळकांना पुढील भावार्थ व्यक्त करावयाचा होता. फुले ही आपण आपल्या सुखाची साधने म्हणून वापरतो पण असे करणे म्हणजे पवित्र वस्तूचा अपवित्र उपयोग करणे होय असे कवींना सुचवावयाचे आहे. फुले ही स्त्रियांना अर्पण केली काय, देवांना वाहिली काय, लतांपासून ती तोडणे व त्यांना जणू कांही स्वतंत्र व स्वतःसिद्ध अस्तित्व नाही व व कार्य नाही अशा रीतीने त्यांचे वाटले तसे स्थानान्तर करणे हे अयोग्य होय. फुलांना जसे आपण उपभोग्य व अस्वतंत्र वस्तु

म्हणून वापरतो त्याप्रमाणेच मानवरूपधाटीं पुष्पांनाहि आपण वापरतो. सुंदर वस्तु या आपल्या उपभोगाकरितांच उत्तम केल्या आहेत हे मानणे किती असंमजसपणाचे आहे हे या काव्याच्या द्वारे रे. टिळकांना दाखवावयाचे होते. पुष्प काय किंवा दुसरी एखादी सुंदर वस्तु काय, प्रत्येकाला स्वतःचे असे जीवन व अवतारकार्य असतेच व ती ती वस्तु स्वस्थानी स्वकर्तव्य स्वच्छेप्रमाणे करित असतां तिला परतंत्र करून तिच्या इष्टाने तिचे जे कर्तव्य नाही ते तिच्यावर लादून तिला सुविचारी म्हणविणाऱ्या माणसांनीं देखील स्वसुखसाधन म्हणून वापरावयाचे हे रे. टिळक यांना पहावत नसे. असे देखावे पाहून त्यांचे हृदय-पुष्प म्लान होई. पण तेच एखादे 'वनवासी फूल' स्वस्थानी स्वकार्य स्वच्छेने करित आहे व त्यांतच संतोष व धन्यता मानित आहे आणि जगाच्या मानाच्या वगैरे लोभाला कक्षांत ठेवून आपले नियोजित अवतारकृत्य पार पाडीत आहे हा देखावा त्यांच्या हृदय-पुष्पाला पुनरुज्जीवित व विकसित करतो, असे न्या. चंदावरकर यांचे म्हणणे आहे.

(३) स्वतः रे. टिळक हे आपल्या एका पत्रांत म्हणतात, कीं वनवासी फुलांत माझ्या मनोविकसनाची हकिकत दिलेखी आहे. " फुलाच्या सौंदर्याने, शुद्धतेने व क्रोमलतेने कवीचे मन प्रथम आकर्षित व व मोहित केले. कवीला फूल नव्हे तर फुलांतील वरील गुण प्रिय होते पण हे केव्हां तर अगदीं पाहिल्या प्रथम. त्यांचे हे प्रेम व फूल स्वतःकरितां मिळवण्याविषयीचे त्याचे प्रयत्न यांच्या योगे करून त्यांच्या हृदयांतील निगूढ असलेल्या अध्यात्मिकतेची जागृति होते व या आध्यात्मिक जागृतीमुळे त्यांच्या भावनेचे व कामाचे रूपान्तर होऊन अखेर तो त्या फुलाकडे स्वर्गीय प्रेमाच्या दृष्टीने पाहू लागतो. "

(४) स्वतः कवीनेच मी अमक्या अमक्या उद्देशाने अमुक अमुक काव्य रचले

असे सांगितल्यानंतर वास्तविक हा प्रश्न निकालांत निघाला पाहिजे पण (अ) हे पत्र संबध अजून प्रसिद्ध झालेले नाही व ते कोणाला केव्हां कोणत्या परिस्थितीत लिहिले हेहि ठाऊक नाही, तेव्हां या पत्रातील मजकुराचे मुख्य निःसंदेह रीतीने ठरविणे कठीण झाले आहे. (आ) दुसरे असे कीं अलीकडील Psycho analysis च्या दृष्टीने पाहतां कवीला सुद्धां आपले निगूढ हेतु कळत नसतात. खेळ खेळणाऱ्यापेक्षां पाहणाऱ्याला तो अधिक कळतो. या न्यायाने देखील पाहतां कवीचा निर्णय हाच अखेरचा निर्णय असे मानावयास लावणे हे कित्येक वेळां जुलमाचे वाटते. (इ) शिवाय तिसरे असे कीं कोणाला कांहीं कल्पना सुचली कीं ती त्याला सांगावीशी वाटते, मग तिचे मूल्य लोकांच्या दृष्टीने कांहींहि ठरो. याच न्यायाने माझे एक मित्र यांना जो एक या काव्यांत ध्वनि दिसला तो त्यांनीं मला सांगितला व मी ते लोण वाचकांपर्यंत पोचवीत आहे. माझ्या मित्राच्या मते रे. टिळक हे वनवासी फूल या काव्याच्या द्वारे ज्ञानयोग-कर्मयोग या संबधाने, किंवा फुलांना उपभोग्य वस्तु म्हणून मानणे किती चुकीचे आहे या संबधाने, किंवा प्रेमाचे हळू हळू शोधन होऊन ते दिव्य व अध्यात्मिक स्वरूपाचे असे होते यासंबधाने, काय जे सांगू पहात असतील ते असोत-; ते सर्व जरी खरे असले तरी हे काव्य लिहीत असतां त्यांच्या मनश्चक्षुसमोर मधून मधून तरी त्यांची भार्या येत असावी. रे. टिळक यांनीं धर्मान्तर केल्यावर त्यांची पत्नी त्यांच्या पासून दूर-जणू कांहीं 'वनवासांत' होती. तिच्याकडे कवि गेले असतां व धर्मान्तर करण्यास सांगू लागले असतां तिनें प्रथम धर्मान्तर करण्याचे नाकारले. कवीनें सुख, कीर्ति, प्रेम, लोकसेवा इत्यादिक मंत्रांचा जप करून तिचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करणे साहाजिकच होते; तथापि बरेच दिवस तिनें आपला

टिळक
नारायण

‘वनवासी फुलाचा स्वधर्म’ मंडळा नाही. बरें, फुला येतो तुजला घडुं दे अशीच इतरांना अशा आशयाचे काही तरी म्हणून कवीने निराशेने तेथून पाय काढले;

परि जातांना अश्रू त्याचे गळले भूमीवरती
जेव जहाली पुष्पलता ती न जाणतां शोषीती ॥
ते लतिकेच्या भिनले संगी त्या तीच्या सुमनाच्या
पहिल्या वृत्ती रहातील मग कोठून त्या दीनाच्या? ॥

कालान्तरागे पुनः कवि त्या वनवासी फुलाकडे आला. पण या खेपेला तो ‘जणुं रागेला भासला,’ पत्नीच्या अश्रुपातामुळे वृत्तीमध्ये आधीच पुष्कळ मार्दव आलेले, व त्यांत पुनः पतीचा सात्विक राग त्याच्या आड असलेला अनुराग दृष्टीस पडला, अर्थात् त्या सात्विक पत्नीचा अभिमान गलित झाला व आपले वनवासाचे व्रत सोडून देऊन रसिक पतीबरोबर जाण्यास ती सिद्ध झाली; रेव्हरेड टिळक म्हणतात की हे भार्यारूपी फूल अजून त्यांच्या हृदयांत मिरंतर वास करित आहे व काव्याच्या अखेरच्या चरणांत ते आशा प्रदर्शित करतात की)

येथे तैशीं परत्र रमतील दोघे एकच समयीं ।

(५) वरील अर्थ सुचविणाऱ्या माझ्या मित्रांना वनांबील माला प्रिव आहेत, अर्थात् वनवासी फुलाचा मधुर व कोमल पण मिश्र सुगंध त्यांच्या चांगल्या परिचयाचा आहे. या सुगंधामध्ये त्यांना जो एक सूक्ष्म वास येत आहे तो कदाचित त्या फुलाचा असेल किंवा त्यांच्या स्वतःच्या कल्पक सुमनाचा असेल. या बाबतीत वाद न करतां मला स्वतःला या काव्यांत जो अर्थ बरेच वेळां प्रतीत होतो तो येथे अगदी थोडक्यांत सांगून वाचकांची रजा घेतो.

काही फुलांना आपण जेथे आहोत तेथेच राहून शक्य तेवढे आत्मविकसन करून घेणे व आपल्या गुणांचा परिमळ वायु पसरवील

तेवढ्यावरच संतोष मानणे, हे प्रिय असते. त्यांना स्वसुख, कीर्ति, समाजसेवा, देवाची पूजा, इत्यादि शब्द मोहपाशांत अडकवू शकत नाहीत, कारण या मोह घालणाऱ्या या गोड शब्दांच्या पोटी स्वार्थ हा हरत-हेचीं रूपे घेऊन लपलेला असतो असे त्यांना वाटत असते. युक्तिवाद लढवून त्यांचे मन वळाविणे अशक्यप्राय आहे. पण रसिक कवींची संगती त्यांना प्रिय असते व जनसंमर्दांत ओढण्या-विषयींचे एखाद्या कवीचे हरत-हेचे युक्तिवाद त्यांनीं जरा कठोरतेनें खोडून काढले, तरी कवीच्या हृदयाला आपला वनवास विफल वाटतो व त्याचे हृदय आपल्याकरितां विफल होते हे पाहून मात्र त्यांच्या वृत्तींत फरक पडू लागतो. युक्तिवादाच्या भडिमारांनें जे साध्य होत नाही ते मूक निःश्वासाने साधते ! वक्तृत्वाचा महापूर जे साधू शकत नाही, ते प्रेमाश्रूनीं क्षणार्धांत साधून जाते ! वृत्तीमध्ये मर्दव आल्यावर लगेच पुनः त्यांच्यावर आदरयुक्त प्रेम करणाऱ्या माणसांचा प्रेमामुळेच आलेला राग जर दृष्टोत्पत्तीस आला, तर मग ती त्या प्रेमाची दास बनतात व स्वसुखाकरितां नव्हे, कीर्तिकरतां नव्हे, किंवा जनताजनार्दनाच्या दिखाऊ पूजेकरितां नव्हे किंवा पवित्र भासणाऱ्या ईश्वरपूजेकरितांही नव्हे, तर आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या व आपल्याविषयीं आदर असलेल्या रसिक सज्जनांना वाईट वाटू नये म्हणून, जनांमध्ये येण्याला तयार होतात. जनांत येणे व लोकोपयोगी पडणे हे आपले कर्तव्य आहे असे त्यांना वाटत असले तरी ही बहुधा आत्मवैषम्यना असते व खरा हेतु स्वार्थ असतो या जाणिवेमुळे तीं आपला कोपण्यांतला वनवास सोडण्यास तयार नसतात, व मोहक युक्तिवादांना बळी पडत नाहीत. पण सहृदय सन्मित्रांना आपले जीवन विफल वाटते व एका अर्थी ते विफल असतेही हे एकदां ध्यानांत आले आणि आपण स्वकर्तव्यापासून

च्युत होत आहे म्हणून आपल्या सन्मित्रांना वाईट वाटत आहे हे त्यांना दिसले मग मात्र त्यांचे मन विरघळते व तीं मग त्या सहृदय मित्रांच्या सांगण्याप्रमाणे वागण्यास तयार होऊन स्वगुणाविष्काराने मित्रांस व सर्व जगास आनंदित करतात. बरे या फुलांच्या सात्विक निरभिमान वृत्तीने रसिकांच्या हृदयाचेहि शोधन होऊन 'वनवासी फुला'चे स्वारस्य त्यांना कळू लागते. जनांत न येणारे वनांतले फूल कोणत्या उच्च हेतूस्तव वनांतच राहू इच्छिते हे एकदां पटले म्हणजे मग तेच फूल वृत्त्यन्तरामुळे जनसंमदीत येण्यास तयार झालेले पाहून जो सात्विक आनंद होईल तो, एकदमच त्या फुलाने अविचारमूलक संमति दिली असतां जो आनंद झाला असता, त्यापेक्षां शुद्धतर व उच्चतर आहे, आणि या आनंदाने त्या रसिकांचे हृदय सदैव उत्फुल्ल राहिल, असे कवीला या काव्याच्याद्वारे सुचवावयाचे आहे. माझे हे मत कितपत मान्य करावे या विषयी जो तो आपला निर्णय करीलच. पहिल्याप्रथम दिलेल्या चार मुद्द्यासंबंधाने ज्याप्रमाणे सविस्तर चर्चा करण्याचे टाळून केवळ दिग्दर्शनावरच संतोष मानलेला आहे त्याप्रमाणेच या मुद्द्यासंबंधानेहि केले पाहिजे. 'वनवासी फुला'संबंधी 'चार शब्द' लिहिण्यास रा. देवदत्तपंत टिळकांनी जी आग्रहाची विनंति केली तिचा अनादर करणे अयोग्य वाटल्यावरून हे जे 'चार शब्द' लिहिले आहेत ते वाचकांना मार्गदर्शक नाही झाले तरी मार्गसूचक होवोत अशी आशा प्रदर्शित करून लेखणी खाली ठेवतो.

(श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर)

५ रे. टिळक यांच्या इतर कोणत्याहि काव्यापेक्षां त्यांच्या ' वनवासी फुला'ला अधिक लोकप्रियता लाभलेली दिसते. वस्तुतः, त्यांचे ' सुशीला ' हे काव्य कथात्मक व ' बापाचे अश्रु ' हे करुणपूर्ण असून, शिवाय या दोन्ही काव्यांचे विषयहि लोकांच्या मनाला अगदी वेधून टाकतील, असे आहेत. त्यांच्या मानाने ' वनवासी फुल ' हे किती तरी तात्विक आणि गंभीर. तरीसुद्धा त्या काव्यावर रसिक भ्रमराप्रमाणे लुब्ध व्हावे, हे आश्चर्य नव्हे काय ? कदाचित् ' वनवासी फुलां'तील तत्वबोध हाच त्यांच्या लोकप्रियतेला कारण झाला असावा. जडवादाच्या प्रतिध्वनींनी जरी आपल्या भोवतालचे वातावरण आज दुमदुमत असले, तरी एकंदर समाजाच्या मनावरील तत्वज्ञानाची पकड अद्यापहि फारशी सैल झालेली नाही; व विशेषतः ते तत्वविचार ज्या वेळी परंपरागत धार्मिक कल्पनांशी संबद्ध असे असतात, तेव्हां तर त्यांची छाप मनावर तत्क्षणीच बसते. ' वनवासी फुलां'तील निष्काम कर्मयोगाची किंवा परमेश्वराच्या प्रेममयतेची कल्पना ही आपल्या समाजाच्या धर्मजीवनांत इतकी मुरलेली आहे की, टिळकांनी जरी तिचा आविष्कार अगदी नवीन पध्दतीने केलेला असला, तरी लोकांना त्यांतील तत्वज्ञान अपरिचित वाटत नाही. किंबहुना, आपल्या आवडत्या धार्मिक कल्पना नवीन स्वरूपांत प्रकट झालेल्या पाहून त्यांना आनंदच होतो. जुन्या कल्पना या जेव्हां प्रतिभाशाली कवीच्या वाणीतून पुन्हा प्रकट होतात, तेव्हां त्यांना एक प्रकारचे मोहक तारुण्य प्राप्त होत असते. ' वनवासी फुला'च्या बाबतीत थोडासा असाच प्रकार घडलेला आहे. त्यामुळे, एका रसिकाच्या मनाला त्यांच्या वाचनाने दुसरी भगवद्गीता लाभल्याचा आनंद व्हावा किंवा दुसऱ्या रसिकाच्या मनाला त्यांत ख्रिस्ताच्या

तत्वज्ञानाची प्रतीति येऊन शांति लाभावी, यांत काय नवल? शिवाय, कवीने गहन-तात्विक प्रभाची चर्चा यःकश्चित्-फुलाबरोबर करावी ही प्रस्तुत काव्यांतील कल्पना, मेघाबरोबर संदेश पाठविण्याच्या मेघदूतांतील कल्पनेइतकीच, अद्भुतरम्य नाही काय ?

तथापि, याहिपेक्षां सत्रळ असें आणखी एक कारण, या काव्याच्या लोकप्रियतेच्या बाबतींत, सांगतां येईल. ते असें की, टिळकांच्या प्रतिभेचे सारे स्वभावविशेष 'वनवासी फुलां'त उत्कटतेनें एकवटलेले आहेत. 'सुशीला' या काव्यांत गृहसुखाची गोडी जरी कांठोकांठ भरून ओसंडत असली, तरी टिळकांच्या सृष्टीबरील नितांत प्रेमाला त्यांत कुठेहि व्यक्त व्हावयाला अवसर मिळालेला नाही. तीच स्थिति 'बापाचे अश्रु' या काव्यांची. या दोन्ही काव्यांत त्यांच्या आत्मनिरतीलाहि फारसा वाव मिळालेला नाही. शिवाय, त्यांची प्रतिभा वैणिक (Lyrical) असली, तरी वर्डस्वर्थच्या प्रतिभेप्रमाणे, तिचाहि स्वमात्रघर्म तत्वचिंतन हाच आहे. त्या चिंतनाचे विषय जितके विशाल, तितकी त्याला रम्यता अधिक. 'सुशीला' काय किंवा 'बापाचे अश्रु' काय, या दोन्ही काव्यांतील चिंतनाचे विषय सामान्यतः घरगुती स्वरूपाचे आहेत. टिळकांच्या तत्वचिंतनाला उदात्तता किंवा सौंदर्य जर खरोखरी केव्हां येत असेल, तर ते सृष्टीशीं समरस होऊन हितगुज करितात तेव्हां. पण, ते सृष्टीचे नादी असले, तरी त्यांच्या आणि वर्डस्वर्थच्या तिच्याकडे पहाण्याच्या दृष्टींत मात्र अतिशयच फरक आहे. वर्डस्वर्थ हा सृष्टीचा पूजक होता. टिळक हे तिचे प्रेमी आहेत. " या प्रपंचाने आपल्याला ग्रासून टाकले आहे, " (The world is too much with us) या वर्डस्वर्थच्या अक्रोशांत त्याचे सारे तत्वज्ञान सांठविलेले आहे. उलट, टिळक हे जगाच्या कोलाहलांत—' प्रपंचाच्या धूमधडाक्यांत'—

मूकतेचे मधुगीत ऐकणारे होते. वर्डस्वर्थ हा जगावर असून सहासु-
भूतीसाठी सृष्टीकडे वळलेला होता. उलट, “वनवासी फुलांतील
सारं तत्वज्ञान “जगच्चाळका कशी आषडे मती जगावर रुसली ?”
या भावनेवर अधिष्ठित झालेले आहे. वर्डस्वर्थच्या सूक्ष्मग्राही
हृत्फलकावर सृष्टीतील हर एक दृश्य—त्या दृश्याची प्रत्येक रेषा न
रेषा तीव्रतने प्रतिबिंबित होत असे. आणि, कांचेवर घेऊन ठेवलेल्या
छायाऽलेखांवरून जसे फुरसतीच्या वेळी कलावंताने चित्र काढावे,
त्याप्रमाणे मननाच्या निवांत क्षणी आपल्या उदास विचारांच्या पार्श्व-
भूमीवर त्या दृश्यांची रक्षणाय चित्रे त्याने रेखाटलेली आहेत.

टिळकांची सृष्टीकडे पहाण्याची दृष्टि या प्रकारची नाही. सृष्टीचे
दिव्यत्व आणि मनुष्याचे पंगुत्व हे वर्डस्वर्थच्या चिंतनाचे नित्याचे
विषय असून, तो सृष्टिमातेकडे केव्हां गा-हाणे करावयाला तर केव्हां
चैतन्य लुटावयाला धाव घेत असतो. उलट टिळकांना मनुष्याच्या
आत्मबलाची पूर्ण जाणीव होती. सृष्टि हा त्यांनी आनंदाचा विषय
मानला, ध्यानाचा नव्हे. ‘पर्वतारोहणा’सारख्या त्यांच्या प्रादेशिक
कवितेतहि जे, वर्डस्वर्थच्या पद्धतीचे, तपशीलवार वस्तुवर्णन आढळत
नाही, ते याच कारणामुळे. सृष्टीच्या सान्निध्यात हरपलेले श्रेय हुडकीत
बसण्याचा प्रयत्न करण्या एवजी त्यांनी, तिच्यावर स्वतःच्या स्फूर्तीचा
आरोप करून, आपले विचार तिच्या तोंडून वदविले आहेत. म्हणूनच,
वर्डस्वर्थ हा जिथे समरसतेने सृष्टीचे ध्यान करित रहातो, तिथे टिळक
हे तिच्यावर रूपक करून मोकळे होतात. ‘टिंटरन अब’ किंवा ‘यारो’
इत्यादि स्थळांवरील वर्डस्वर्थच्या कवितांतून सृष्टीच्या दर्शनाने स्फुर-
लेल्या भावनांच्या ऊर्मि वस्तुवर्णनाच्या संध सपाटीवर मृदुतेने
हेलावतांना दिसतात. टिळकांच्या सृष्टिविषयक कवितांतून अशा
तऱ्हेचे चिंतनात्मक शब्दचित्र एकहि दृष्टीस पडणार नाही. वस्तुतः,
त्यांच्या आयुष्याचे बरेच दिवस महाबळेश्वरासारख्या महाराष्ट्राच्या

निसर्गसुंदर भागांत गेलेले होते. आणि, त्यांची सृष्टिकडे पहाण्याची दृष्टि जर उपासकाची असती, तर त्यांनी, इंग्लंडांतील सरःस्थलीप्रमाणे (Lake Districts), महाराष्ट्रांतल्या शैलश्रीला मराठी काव्यांत निसंशय चिरंतन स्थान मिळवून दिले असते. इंग्रजी कवींनी सृष्टीवर रूपक केल्याचे उदाहरण सांपडणे जवळ जवळ अशक्यच. फार तर, एकाद्या तत्वावर किंवा कल्पनेवर चेतनागुणाचा आरोप करून, त्याचे वर्णन किंवा स्तवन त्यांनी केल्याचे उदाहरण काचित आढळेल. परंतु, टिळकांना, निदान सृष्टीच्या बाबतीत तरी, रूपक करण्याची हीस अतिशय होती. 'सृष्टीची माऊनजीज' या कवितेत त्यांच्या या हौसेचा अतिरिक्त झालेला असून, कवीच्या रूपकालसेमुळे शेवटी शेवटी ती कविता कृत्रिम झाल्यासारखी वाटते. एकाद्या अमूर्त कल्पनेवर चेतनागुणाचा आरोप करून तिची सर्वांगपूर्ण मूर्ति निर्माण करावयाला उच्च दर्जाची कल्पकता लागते, यांत शंका नाही. पण, जड आणि दृश्य वस्तूवर चेतनागुणाचा आरोप यशस्वी रीतीने करणे, हे मोठेच बिकट काम आहे. कारण, त्यांचे साक्षात् ज्ञान लोकांना असल्यामुळे, त्या ज्ञानाने उत्पन्न झालेल्या अपेक्षांना ढका न लागेल, अशा रीतीने त्यांच्यावरील रूपक साधावे लागते.

प्रस्तुत काव्यांत टिळकांनी फुलावर केलेला चेतनागुणाचा आरोप स्वाभाविक आणि सुंदर वाटतो. कारण, आकाशातील तारकांप्रमाणे, फुले ही सुद्धा आपल्याला सचेतन किंबहुना सहानुभूतिक्रम वाटतात. इतकेच नव्हे, तर प्राणिसृष्टि सोडली असता, मनुष्याच्या मनाला लळा लावणारी फुलासारखी रम्य वस्तु, इतर सृष्ट पदार्थांत, दुसरी खचित सांपडणार नाही. फुलांना पाहून मन प्रसन्न होते; त्यांच्या स्पर्शाने मृदु भावना जागृत होतात; व मनुष्य फारच भावनोत्कट स्वभावाचा असेल, तर त्याला फुलाशी हितगुजहि करण्याची इच्छा

होत. दुयितेला स्वतःचे हृदय कळविण्यासाठी किती तरी कवींनी आजवर फुलाला आपले दूत बनविले असेल. वर्डस्वर्थने तर असे म्हटले आहे की, फुलाला पाहून माझ्या मनांत उद्भूत हाणारे विचार, आसवांनी सुद्धा व्यक्त करितां येणार नाहीत, इतके उत्कट असतात! स्वतः टिळकांनी जगांतील सान्या मृदु, मधुर आणि मनोहर वस्तूनां फुले मानिलेले आढळते. ही आपली भावना त्यांनी 'सान्या जगांत फुलेच फुले' या हृदयंगम कवितेत विशद केलेली असून, खुद्द 'वनवासी फुला'च्या सुरवातीलाहि

मुलें म्हणा, वा फुलें म्हणा, वा नक्षत्रे, मणिराशी,

म्हणा भावना, नांवे योजा जयास रुचती जैशी !

परंतु कविचीं फुलेच अवधी ! या अवध्यांची माला

कविच्या हृदयीं रुळे सर्वदा ! सदा रंजवी त्याला !

असे उद्गार त्यांनी काढलेले आहेत. ते यथार्थ नाहीत, असे कोण म्हणेल ? फूल म्हणजे सृष्टीतील निरागस रमणीयतेचे मूर्तिमंत प्रतीक. शुचिता, सौंदर्य आणि सुवास ही तिन्ही त्याच्या ठिकाणी एकवटलेली. तेव्हां, टिळकांसारख्या सहृदय कवीने जगांतल्या सान्या कोमल, निष्पाप आणि मनोहर वस्तूंवर त्याच्या रूपकाचा आरोप करावा, यांत काय आश्चर्य ? त्या दृष्टीने, आपल्या आवडत्या तत्वज्ञानाच्या आविष्कारासाठी फुलाची निवड करण्यांत, टिळकांची केवळ मार्मिकताच नव्हे, तर त्यांच्या प्रतिभेचे वैशिष्ट्यहि प्रकट झाले आहे, यांत शंका नाही. कारण मनुष्याचे तत्वज्ञान हे त्याच्या प्रतिभेला प्रोत्साहक अशा परिस्थितीतच आविर्भूत होत असते. कर्मयोगी श्रीकृष्णाला तत्वोपदेश करण्याची स्फूर्ति, रणांगणावर शस्त्रांच्या खणखणाटांत, झाली; तर प्रेमयोगी खिस्ताला, लोकांची गर्दी टाळून, डोंगरावर एकांतांत गेल्यावर तत्वविचार स्फुरले. अर्थात् टिळकांसारख्या फुल-

वेड्या कवीची समाधि एका वनवासी फुलाच्या सौन्दर्यात लागावी,
यास नवल कसले ?

वर्द्धस्वर्धने असे म्हटले आहे की, कविता म्हणजे यमकयुक्त
संभाषण (rhymed conversation). हे त्याच उद्धार
' वनवासी फुला 'ला यथार्थतेने लागू पडतात. वस्तुतः टिळक हे
संस्कृत वाङ्मयाचे मर्मज्ञ. षण हे काव्य त्यांनी इतक्या प्रसंगी साधित
लिहिलेले आहे की, ते खरोखरीच फुलांशी बोलत आहेत असा
आभास उत्पन्न होतो. ' आराति, ' जति, ' व्यंजना ' यांशी
तऱ्हेचे अवघड संस्कृत शब्द किंवा ' आत्मसयमी शाला ' यांशी पाय
अशा तऱ्हेची संस्कृत पद्धतीची वाक्ये काचित आढळली तरी एक-
दरीत अगदी थोडी. रसानुकूल भाषेच्या संध ओघांत मन इतके
समरसतने वाहून जाते की, मधून मधून झालेली न्हस्वदोषांची
ओढावाण किंवा यमकांची सामान्यतः वेडौल घाट फारसा जाणवत
नाहीं. [शिवाय, भाषा सोपी असली, तरी मोगरें यांच्या आर्यातील
भाषेप्रमाणे रुक्ष वाटत नाही. किंबहुना, विचारांच्या सरसतेमुळे
भाषा ही आपोआपूच कशी रसमय होते, याचे ' वनवासी फूल ' हे
काव्य एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखविता येईल. खरे पाहिले
तर हे काव्य सर्वथैव तात्विक असून, ते तत्वज्ञानहि युक्तिवादाच्या
रूपाने विशद केलेले असल्यामुळे, त्यांत थोडासा दुर्बोधपणा आला
असता, तर त्याबद्दल कवीला दोष द्यावयाला कोणीहि धजले नसत.
षण त्यांत दुर्बोधता अशी मुळी कोणत्याच प्रकारची आढळत नाही.
कारण, टिळक हे जरी या काव्यात तत्वोपदेश करायला प्रवृत्त
झालेले असले, तरी त्यांची भूमिका मात्र तत्वज्ञानाची नसून कवीचीच
आहे, किंबहुना, आपण फुलाशी बोलत आहो- या कल्पनेने भारलेल्या
या ' भक्तिरसाच्या सिंधू 'ला आपल्याला कांही तत्वज्ञान सांगायलाच

आहे, माचेंहि भान उरलेलें दिसत नाहीं. त्यामुळे, फुलांच्या भोवतालचे सार रम्य वातावरण या काव्यांत निर्माण झाले असून, कवीचे कोमल तत्त्वविचार हे त्यांत फुलपांखासांसारखे मोहकतेने भिरभिरस्तान्न दिसतात ! त्यातील युक्तिवाद तरी किती मधुर आहे ! वनवास झाडून जगांत रहावयाला येण्याचा आग्रह करितांना कवि फुलाला कोणती प्रलोभने दाखवितो — तर प्रेमदौत्य करण्याची संधि, विरहिणीच्या केशकलापावर मिरविण्याची आशा, हुतात्म्यांचा सन्मान करण्याचे स्पृहणीय भाग्य, दुःखितांच्या पोळलेल्या मनचा विरगुळा होण्याचे, सुख आणि शारदेने आपल्या वाभेचा सर लावल्यावरहि फुलांझाटी अडून बसणाऱ्या कवीचा स्फूर्तिविषय होण्याचा बहुमान ! असल्या प्रमळ आणि रसाळ युक्तिवादने नटलेले तात्विक काव्य कोणाच्या मनाला आव्हाद देणार नाहीं ? /

‘वनवासी फुलां’तील तत्त्वज्ञानात जुन्या आणि नव्या अशा दोन्ही करारांतील विचारांचे प्रतिध्वनि उमटलेले आढळतात. ‘जुना करार’ या शब्दाचा अर्थ इथे बायबलांतला यहुदी प्रेषितांचा गमथ असून ध्यावयाचा नाहीं; तर भगवद्गीतेतील कर्मयोगाचे तत्त्वज्ञान असा समजावयांचा. टिळकांनी अख उद्गार अनेकदां काढलेले आहेत की, “ हिंदु साधुसंतांचे बोल ही आमचा पहिला जुना करार आहे. ” ‘वनवासी फुलां’तील प्रवृत्तिपर उपदेश हा गीतेतील निष्काम कर्मयोगाच्या तत्त्वज्ञानाशी जुळता असून, परमेश्वराच्या प्रेममयत्तेची कल्पना ही ख्रिस्ताच्या गिरिगीतेचे स्मरण देते. कर्मयोगाच्या तत्त्वाचा आजस्वी पुरस्कार गीतेइतका अन्य कोणत्याहि धर्मग्रंथात केलेला नाहीं. उलट, ‘प्रेमनाम जगदीश’ ही कल्पना व तिच्यांतून उद्भूत झालेले ‘जनसेवा ही ईश्रसेवा’ हे तत्त्व यांचा आविष्कार बायबलांतच अधिक सुदरतेने झालेला दृष्टीस

पडतो. 'वनवासी फुला'मध्ये या दोन्ही कल्पनांचे ओघ परस्परांत
 भिन्नलेले असून, त्यामुळे या काव्यातील तत्त्वज्ञानांला मनोहर
 नावीन्य आले आहे. टिळक हे जसे कवि तसेच समाजसेवकहि होते.
 किंबहुना, त्यांच्या ठिकाणी कल्पकतेच्या स्फूर्तिपेक्षां भूतदयेचा
 उमळाच अधिक प्रबळ होता. त्यांच्या कवितांतून
 प्रेमळपणा जो इतका आतप्रात भरलेला आहे,
 ते तरी याच कारणामुळे. दुष्काळांत झालेली लोकांची अन्नान्न
 दस्य पाहून 'ऐकवेना कानीं शहावेना डोळा' अशी त्यांच्या मनाची
 अवस्था झाली; व इन्फ्रयुएझाच्या सार्थीत गरिवांच्या दुःखनिवारणा-
 साठी झटणाऱ्या स्वयंसेवकांना बघून, '.....देव देऊळे आपुली ।
 करी लोपलेली व्यक्त आज' असा भास त्यांना झाला. 'वधस्तंभ
 वाये नित्य खाद्यावर,' अशी खिस्ताप्रमाणे त्यांचीहि भावना होती.
 आणि, ही भावना केवळ त्यांच्या कवितेतच उमटली नाही, तर
 प्रसंगी कृतीतहि उतरली. या आपल्या दुहेरी भूमिकेचे हृदयंगम
 तत्त्वज्ञान त्यांनी 'वनवासी फुला'च्या रूपाने विशद केले आहे, असे
 म्हटले तर ते गैर होईल काय ?

॥॥१२